

– III –

Transnationell beredskap? (Svensk)judiskhet, främlingskap och förföljelse

Hon hade fått en blick in bakom kulisserna och sett förhållanden, som hon inte hade reflekterat över, eftersom hon helt enkelt inte drömt om att de fanns. Så litet generösa var de alltså mot dessa vinddrivna människor, som de hade tagit emot innanför gränserna. De nekade dem att försörja sig med hederligt arbete, de lämnade hela deras existens att bero av enskild barmhärtighet, och sen stod de där och begärde uppskattning för sin vidsynthet och tolerans!

(Ur Greta von Schoultz: *Kalla honom Viktor!* 1943)

Under svenskt 1940-tal publiceras en rad verk av kvinnliga författare – Margareta Sunders *Vänd ditt ansikte till mig* (1942), Greta von Schoultz *Kalla honom Viktor!* (1943), Gurli Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* (1950) och Marika Stiernstedts *Banketten* (1947) – som ställer frågan hur den svenska beredskapen fungerar i relation till personer av judisk börd och, i ett fall, oliktankande, kopplat till nazisternas förföljelser före och under andra världskriget. Detta ger verken en tydlig transnationell anknytning, även om handlingarna utspelar sig enbart inom Sverige. I den svenska kontext som framställs får vi möta en mer eller mindre uttalad antisemitism, både under och efter krigstid. Mottagandet av flyktingar med judiskt påbrå är ännu en fråga som behandlas, vilket också medför att kritiska blickar riktas mot svenskheten och svenskarna, något citatet från Schoultz *Kalla honom Viktor!* ger ett exempel på.

I detta kapitel kommer jag att utforska tre huvudfrågor med hjälp av mitt romanmaterial: beredskapen inför den judiska gruppen, mottagandet av flyktingar och anti-

semitismen i ett svenskt sammanhang.²⁰⁹ Jag börjar med att diskutera svenskjudiska gestalter i Subers roman, tillsammans med den icke-judiska huvudpersonen hos Schoultz, och dessas olika ställningstaganden i frågan om transnationell beredskap, knutet till både maskulinitet och femininitet. Därefter ägnar jag mig åt framställningarna av de judiska flyktingarnas situation i Sverige, kombinerat med de bilder av svenskheten som ges i dessa sammanhang. Så följer en analys av de kritiska gestaltningarna av antisemitism hos Suber och Hertzman-Ericson, kopplat till kön och till de rum, offentlighet och intimsfär, som antisemitismen kommer till uttryck i. Också här blir svenskhet en del av diskussionen. Till sist vänder jag mig till representationerna av nazisternas förföljelser och analyserar de narrativa grepp som då används i *Vänd ditt ansikte till mig*, *Hjälteglorian* och *Banketten*. I diskussionen av Subers roman i denna del av kapitlet blir även frågan om vad som får och kan skrivas under själva kriget central.

I kapitlet som helhet fungerar kön än en gång som ett viktigt analysbegrepp, men denna gång kommer också ras, som är det begrepp som utskiljer den judiska gruppen under 1940-talet, i fokus. Med tanke på den laddning som vid denna tid råder kring judiskhet, även kopplat till flyktingskap, inleder jag med en kort bakgrund till den svenska flyktingpolitiken visavi judiska personer och debatten kring denna, för att sedan rikta in mig på användandet av begreppet ras, också detta i ett svenskt sammanhang.

Svensk invandringspolitik under 1930-talet och andra världskriget

Svensk invandringspolitik är generellt sett restriktiv under 1900-talets första decennier och inriktad på att bevara den "svenska folkstammen".²¹⁰ Denna politik är samtidigt en del av ett större europeiskt scenario som baseras på en växande nationalism inom stora områden i Europa och strikta gränskontroller mellan nationerna. Under denna period kommer begreppet "flykting" alltmer att ersätta "främling" eller "utläning" med dess vagare innehåll.²¹¹ 1924 stänger USA sina gränser för fri invandring som en följd av de stora flyktingströmmar som uppstår efter första världskriget. Detta sätter bland annat stopp för den judiska invandringen från Östeuropa som ägt rum sedan 1880-talet.²¹² Överhuvudtaget uppfattas flyktingar som ett hot mot den homogena nationen och dess "önskvärda folkelement" i Västeuropa och det är också i detta sammanhang som "flyktingkriser" får den betydelse som de har än idag.²¹³

Under 1930-talet ökar antalet judiska flyktingar till Sverige på grund av de allt svårare förhållanden som råder i Tyskland. Med början 1933 då nazisterna kommer till makten införs mängder med "raslagar" som starkt begränsar judarna. De får bland annat ytterst restriktiva yrkes-, utbildnings- och rörelsemöjligheter. I september 1935 tillkommer de två så kallade Nürnberglagarna. I den ena fråntas tyska judar sitt med-

borgarskap och blir nu "statens undersåtar", i den andra som instiftas "till skydd för det tyska blodet och den tyska äran" förbjuds äktenskap och sexuella relationer mellan judar och icke-judar.²¹⁴ Trots kännedom om dessa "raslagar" argumenterar svenska myndigheter för fortsatt restriktivt flyktmottagande. Från och med september 1938 finns möjligheten till avvisande redan vid gränsen för de utlänningar som antas lämna sitt land för att inte återvända dit, underförstått de tyska judarna. Avvisningspolitiken förstärks och utökas av den så kallade J-stämpeln som införs i oktober 1938 i både österrikiska och tyska judars pass.²¹⁵ Efter Novemberpogromen mot judar i november 1938 uttrycker svenska myndighetsrepresentanter en rädsla för en "invasion" av judiska flyktingar.²¹⁶ I februari 1939 företas en utlänningsräkning som till skillnad från tidigare sådana kräver att judisk moder och/eller fader ska anges, något som enligt historikern Karin Kvist Geverts sker under påverkan från Nürnberglagarna; nu bygger kategoriseringen med andra ord på ras, inte trossamfund som använts innan.²¹⁷ I Sverige används ras även som statistisk indelningsgrund när det gäller att skilja ut judar – något som dock offentligt uppmärksammas av nationalekonomen Karin Kock hösten 1943 och leder till att denna indelning gradvis upphör.²¹⁸ Mot slutet av 1930-talet undantas judar dessutom från politiskt flyktingskap både i Sverige och övriga nordiska länder, vilket blir en ödesdiger restriktion. Kvist Geverts visar hur judar istället blir "utvandrare" eller "emigranter" i myndigheternas diskussion i Sverige och hur resonemangen grundar sig i värdenihilism: saklighet och neutralitet ska utgöra grundval för argumentationen kring eventuella uppehållstillstånd.²¹⁹

Som ett flagrant exempel på hur judiska flyktingar kan uppfattas precis innan andra världskriget bryter ut, vill jag nämna den debatt som uppstår då ett tiotal landsflyktiga judiska läkare från Tyskland söker uppehållstillstånd i Sverige våren 1939. Uppfattningen om judar som ett hot både mot svenskheten och mot den inhemska arbetsmarknaden blir här tydlig. Studenter från Uppsala, Stockholm och Lund protesterar, och så gör även debattörer i *Läkartidningen* – observera antalet personer som motiverar debatten. Begrepp som "främmande/sämre element" och "judeimport" återfinns i studenternas och läkarnas inlägg.²²⁰ I denna debatt blir det också klart att problemet *inte* rör de "försvenskade" judarna.²²¹ Detta pekar mot att den judiska gruppens generella främlingskap tar över här: om de inte har en (assimilerad) historia i Sverige uppfattas de som hotfulla främlingar utifrån.

Då den tyska ockupationspolitiken i Norge hösten 1942 inriktar sig på att deportera alla norska manliga judar till koncentrationsläger föreligger uppenbart en helt annan möjlighet till identifikation – minns "nordismen" som diskuterades i förra kapitlet – och de svenska gränserna öppnas för denna grupp.²²² Ett år senare, i oktober 1943, sker samma sak med de danska judarna av vilka de allra flesta lyckas fly över Öresund till Sverige.²²³ Främlingskapet tonas nu ner till fördel för nordiskheten, även om dessa flyktingar, som Mikael Byström påpekar och som jag tidigare nämnt, aldrig blir mer än "halvbröder i den nordiska syskonskaran". Historikern Lars Olsson hävdar i sin

studie *På tröskeln till folkhemmet* (1995) att flyktingpolitiken för utomnordiska flyktingar kan betraktas som generös först från och med hösten 1944 ”då det militär- och utrikespolitiska läget ändrats i grunden”.²²⁴ Men den nordiska samhörigheten som utgångspunkt för ett speciellt ansvar för nordbor återkommer vid krigsslutet när det handlar om att rädda fångar från koncentrationslägren: också här kommer personer med nordiskt medborgarskap i första hand, därefter de judiska fångarna.

Begreppet ras

Som introduktionen ovan visar används med andra ord begreppet ras som en självklarhet i den svenska kontexten vid tidpunkten för andra världskriget.²²⁵ För att ge en övergripande ram till detta begrepp kan vi utgå från sekelskiftet 1900 då en definition av ras växer fram som inbegriper – med idéhistorikern Lena Berggrens ord – både en ”primärt biologisk kategori” och ”mentala, kulturella och sociala kännetecken” som länkas till denna term.²²⁶ Som en del av detta idépaket ges olika raser olika värde. Den så kallade rasbiologin, som med vetenskapliga anspråk studerar och kategoriserar olika raser, är i Sverige främst exemplifierad av de studier som görs av Statens institut för rasbiologi, grundat 1922. I dessa undersöks människor med hjälp av bland annat fotografier och skullmätningar: här får yttre drag också bevisa (bristande) intelligens.²²⁷ En indelning görs i olika så kallade rasvarianter och institutet placerar den nordiska rasen som den yppersta – ”långskallig, [...] välväxt, vacker, blond och blåögd, progressiv och intelligent”, enligt biblioteks- och informationsvetaren Ulrika Kjellman.²²⁸ Så kallad rashygien (eugenik) är rasbiologi omsatt i praktik, vilket kan innebära åtgärder som sterilisering eller (ras)utrotning med Förintelsen som den extrema utlöparen.²²⁹ Byström konstaterar i sin undersökning *En broder, gäst och parasit* att den svenska pressen i sina framställningar av flyktingar under perioden 1942–47 använder terminologi med rasbiologisk grund. Det kan handla om ”rasblandade” folk – här åsyftas balterna – eller personer som anges ha ”[same-] och finnblod”, vilket visar på den negativa uppfattning som finns i samtiden om att människor från olika raser ’blandas’: detta anses innebära att så kallade högre stående raser degenererar.²³⁰ Dessutom förekommer ordet ”typ” i pressmaterialet, vilket underförstår ”rastyp”, ”stam” och ”blod”, alla länkade till det underliggande ”ras”.²³¹ I sitt material spårar Byström även en utskiljande diskurs kring just flyktingar med judiskt påbrå, företrädesvis knutet till ekonomisk brottslighet.²³²

Jag vill dock tillägga att det parallellt finns en kritisk diskussion kring ras som börjar föras under 1930-talet i en rad länder, så även i Sverige. Både rasbiologins rasbegrepp och den diskriminering och förföljelse som den judiska gruppen utsätts för i Nazityskland ifrågasätts.²³³ Jag har här valt att kort introducera läkaren Gunnar Dahlberg som en representant för denna kritiska inriktning eftersom han i sin egenkap av föreståndare för Statens institut för rasbiologi är en tongivande röst i tiden.

Med sitt socialmedicinska perspektiv skiljer sig Dahlberg markant från sin föregångare, den famöse rasbiologen Herman Lundborg.²³⁴ I boken *Arv och ras* från 1940 presenterar Dahlberg bland annat sina tankegångar kring frågan om ras, knutet till judarnas situation i samtiden. Så menar Dahlberg till exempel att det inte finns några argument för att den judiska gruppen skulle "representera en speciell psykisk egenart", baserad på nedärvda egenskaper.²³⁵ Dahlberg dömer därför fullständigt ut alla påståenden om att judar skulle skilja sig från andra europeiska folk – observera att denna grupp här alltså inte kategoriseras som en ras, ett begrepp som Dahlberg menar är "en otillfredsställande nödfallsutväg" från "vetenskaplig synpunkt".²³⁶ Att judiskhet överhuvudtaget länkas till ras istället för att som tidigare knyts till trostillhörighet har enligt Dahlberg sin grund i den "extrema antisemitismen" i samtiden, likaså att "avskyvärda egenskaper" nu tillskrivs judar som därför "helst [ska] utrotas".²³⁷ Tidens antisemitiska rasideologi har som mål att skapa nationer fria från det som betraktas som "främmande blod", menar Dahlberg.²³⁸ Om detta synsätt får allmän spridning, fortsätter han, blir judarna inte existensberättigade någonstans eftersom de inte är i besittning av en egen nation.

Ett annat kritiskt inlägg vid denna tid är textsamlingen *Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig* (1943), den numerärt största manifestationen i Sverige mot Nazitysklands förföljelser av judar.²³⁹ Här bidrar 24 svenska författare och skribenter, under redaktion av Daniel Brick, aktiv sionist och redaktör för tidskriften *Judisk krönika*.²⁴⁰ Bland bidragsgivarna finns Suber, Hertzman-Ericson och Stiernstedt.²⁴¹ Som titeln anger är det mot antisemitismen skriften riktar sig och det är endast geologen och författaren Gunnar Beskow, en av de aktiva i kritiken mot antisemitismen under 1930-talet, som diskuterar begreppet ras i egentlig mening.²⁴² Så understryker till exempel Beskow att både "judisk" och "arisk" ras – notera distanseringen med hjälp av citattecken – är "nonsens".²⁴³ "[B]egreppet jude är icke biologiskt", menar Beskow också och påpekar att det handlar om ett "traditionsarv" med sammanlänkat religiöst och historiskt innehåll som förenat den judiska gruppen.²⁴⁴ En liknande syn framkommer även i Subers inlägg, "Varför har judendomen blivit ett problem?". Suber berör endast kort själva definitionen av ras i relation till sin övergripande fråga, men tydliggör att i samtiden betraktas judenheten som en "folklig enhet", när den i själva verket är en religiös sådan.²⁴⁵ Både Suber och Beskow frångår här, liksom Dahlberg, den dominerande samtida definition av judiskhet som bygger på ras.

Svenskjudiskhet, maskulinitet och beredskap i *Vänd ditt ansikte till mig*

Den författare som tar det riktigt stora greppet kring tidens brännande frågor i relation till judiskhet är Margareta Suber i romanen *Vänd ditt ansikte till mig*, publicerad i oktober 1942. I samband med utgivningen uttalar sig Suber i en intervju om vikten

av att ta ställning under kriget, ”mot den smygande avtrubbningen av förmågan att reagera”.²⁴⁶ Suber, som är ännu en av 1940-talets välkända och väletablerade författare, har också tidigare i sin produktion visat prov på ett radikalt fokus i romanen *Charlie*. Detta verk, författarens vuxenlitterära debut från 1932, har blivit en feministisk klassiker på grund av sin lesbiska huvudperson, som skildras utan att demoniseras eller sjukdomsförklaras.²⁴⁷

Vänd ditt ansikte till mig ägnas i sin helhet åt en svensk familj av judisk härkomst. Läsaren får följa både ett avsnitt ur familjens tidiga historia i 1870-talets Sverige och dess situation i samtiden, närmare bestämt hösten 1939 och våren 1940, då Edvard Zender och hans fyra barn på olika sätt kommer att påverkas av tidens antisemitiska stämningar och förföljelserna av judar. Genom dessa berättelser från två olika tidpunkter angrips frågor om (svensk)judiskhet, antisemitism, flykting- och främlingskap. I min analys kommer jag att fokusera de delar av romanen som behandlar samtiden.²⁴⁸ Huvudpersonen här är Nils Ivar, näst yngst i syskonskaran Zender och endesonen. Under trycket av tidens problem, också via kontakten med en judisk flykting, tillika hans klasskamrat, börjar Nils Ivar grubbla över sin judiska tillhörighet.

I diskussionen av maskulinitet och (svensk)judiskhet i anslutning till en övergripande beredskap för den judiska gruppen kommer jag att använda mig av tre manliga gestalter i samtidsdelarna, huvudpersonen Nils Ivar, hans far Edvard och dennes kusin Jakob som får representera olika former av positioner och/eller ställningstaganden, knutet till olika maskuliniteter. Jag tar min utgångspunkt i Jakob, som fungerar som förebild i texten, både ur berättarinstansens och huvudpersonen Nils Ivars perspektiv.

I en central scen möts Jakob och Edvard. Här framträder Jakob som en ledargestalt i likhet med sin bibliske namne, patriarken Jakob i Gamla Testamentet, som blir Guds utvalde och får namnet Israel.²⁴⁹ Jakob hos Suber visar sig ta tydlig politisk ställning genom att hjälpa judiska flyktingar, något som de facto är en brännande fråga för den svenskjudiska gruppen vid denna tid: ska judisk börd innebära ett särskilt ansvar för dessa flyktingar?²⁵⁰ Här får vi tidigt i texten Jakobs självklara ståndpunkt i denna fråga. Liksom flyktingen David, Nils Ivars klasskamrat, äger Jakob, av heljudisk börd, en otvetydig judisk identitet – till exempel har han inte konverterat till kristendom. Jakobs moraliska hållning matchas av hans yttre: han är rakryggad, högväxt, dessutom friluftsmänniska, det vill säga på alla plan ett maskulint praktexemplar. Därutöver framgår att han är tydligt respekterad som svensk man av andra svenska män genom sin framgångsrika verksamhet som förläggare. Att denna judiska karaktär, som hållit fast vid sin judiska bakgrund, självklart får ingå i (den maskulina) svenskheten och även bidra till denna måste ses som ett tydligt ställningstagande år 1942. Karakteristiken av Jakob motsätter sig dels den fördomsfulla, antisemitiskt färgade bilden av den boklärde judiske mannen från Östeuropas ghetton, fysiskt förvekligad, dels det antisemitiska ’argument’ som hävdar att judar på grund av sin natur inte kan assimileras eller bli en del av den nation de är medborgare i.²⁵¹ I inlägget i textsamlingen

Omslag till *Vänd ditt ansikte till mig* (1942).

Mot antisemitismen kommenterar Suber hur detta synsätt har uppstått: det judiska folkets fasthållande vid sin religion utanför och bortom alla nationella sammanhang har bland annat medfört att judar fränkänns "fosterlandskärlek till det kanske sedan generationer adopterade fäderneslandet".²⁵² Vi förstår också i denna text att Suber positionerar sig i motsatt riktning, det vill säga att personer med judiskt påbrå självklart har förmåga till anpassning, *men* att det dessutom är de som "adopterat" sitt fosterland när perspektivet ofta brukar vara det omvända: att, som i detta fall, nationen Sverige 'godkänner' de så kallade främlingarna.

Den världsfrånvände professor Edvard Zender bildar en tydlig kontrast till sin kusin, både utseendemässigt och ifråga om politisk hållning. Det blir Edvard som i högre grad knyts till judiskhet av de två då han och Jakob placeras bredvid varandra i texten: "En främling skulle säkerligen ha utpekad Edvard som jude och Jakob som halv-jude", konstaterar berättarrösten – tillsammans med 'berättarblicken' i detta fall – när kusinerna möts för att diskutera hjälpen till de judiska flyktingarna (20).²⁵³ Även i gestaltningen av Edvard spelar hållningen roll, som en indikator på att han utgör Jakobs motpol: efter deras möte skjuter han tillbaka sina "hopsjunkna skuldror" (26). Fysiskt sett men även sysselsättningsmässigt kan alltså Edvard ses som besläktad med den bild av lärd maskulin judiskhet som jag nämnde ovan. Men i detta komplexa porträtt ingår fler faktorer: inför sin kusin hävdar Edvard att han är en "svensk, en *vanlig* svensk man" (23, min kursiv), vilket gör att han inte ser någon anledning att särskilt hjälpa judiska flyktingar.²⁵⁴ Här framstår Edvard som *alltför* assimilerad. Fullstän-

digt nedsänkt i en västerländsk-kristen kunskapssyn är han inte heller en del av judisk tro. Då sonen Nils Ivar berättar för David, den judiske flykting som också är hans klasskamrat, att hans far är av judisk börd på fädernet genmäler David: "– Det kan han ju inte rå för [...] Det var hans far som svek sin judiska tro, inte han. – Kors, brast det ur Nils Ivar snopet, du vänder då upp och ner på hela historien!" (37). Nils Ivars uttryck "hela historien" visar på samma oreflekterade grundantagande, ett uttryck för ett homogeniserande (väst)uropeiskt perspektiv som format *en* historia i vilken den vita, kristna människan av manligt kön intagit den centrala platsen.²⁵⁵

Den verklighetsfrämmande och snäva uppfattning om sin oproblematiska svenskhet som Edvard hävdar kommer också att korrigeras med tragisk kraft då sonen Nils Ivar begår självmord. Först nu förmår Edvard uppfatta att både "den förtryckte" och "främlingen" är hans "broder" med hänvisning till Gamla Testamentet (313), varvid han lämnar de kristna källorna och därmed det exklusivt västerländska kunskapsarvet. Det är också med hjälp av denna insikt som han beslutar sig för att bistå sin kusin genom att stödja judiska flyktingar. Detta förstärks i texten av att sonen Nils Ivar, via judiska källor, tidigare insett vikten av beredskap för judar. Han citerar för sig själv rabbinen Hillel, verksam vid Jesu födelse, som säger: "Om inte nu – när då?", något Nils Ivar överför till sin egen tid: "– Det här är inte någon tid att slumra till i [...] [N]u mera än någonsin måste man vara startklar", konkluderar han (78).²⁵⁶ Att Nils Ivar i detta avseende får agera språkrör för författarens ståndpunkt visar sig om vi än en gång vänder oss till Subers inlägg i *Mot antisemitismen*. Här skriver hon: "Varje minut är den rätta minuten att börja uppröjningen i det monstruösa förtälets tistelsnår [...]".²⁵⁷ Detta bildar en kardinalpunkt hos författaren, både i fiktionen och i sakprosan: nu om någonsin, i andra världskrigets tid, måste judarna försvaras, nu måste beredskapen vara höjd. Därför kan inte heller beredskapen enbart inbegripa majoritetssvenskarna, med eller utan nordiska 'bröder', som en föregivet homogen enhet, utan måste inkludera den transnationella grupp som judarna utgör. Samtidigt understryker skildringen i *Vänd ditt ansikte till mig* ett maskulint ansvarstagande – det feminina bidraget slår in på en annan väg, vilket jag diskuterar i nästa avsnitt.

Även i ett annat avseende visar sig huvudpersonen förmedla författarens åsikter. Nils Ivar grubblar i hög grad över frågan om varför det finns ett hat specifikt riktat mot judar i hans samtid. När han försöker hitta olika skäl till hatet, vissa med rötter i tidig kristendom – som till exempel att judarna inte erkänner Kristus, att de betraktas som Kristi mördare – finner han inget hållbart svar.²⁵⁸ Till *en* förklaringsmodell ställer han sig dock absolut avvisande, nämligen den om "rashat": "Rashat? Nonsens, varanda något så när upplyst människa visste vid det här laget, att judarna inte var en ras utan en religiös enhet, som tillhörde många raser, många nationer", konstaterar Nils Ivar för sig själv (77). Som vi sett förfäktar Suber även denna ståndpunkt i sitt inlägg i *Mot antisemitismen*: judenheten uppfattas allmänt som en "folklig enhet" när det i själva verket handlar om en gemensam trosuppfattning som utgör dess fundament.²⁵⁹

I både fiktion och sakprosa visar sig Suber med andra ord gå emot tidens dominerande inställning att judarna utgör en egen ras, dessutom med en uppfattning som i romanen understryks som den moderna och fördomsbefriade.

I texten finns dock ytterligare lager och komplikationer kring den unga manliga generationens judiska tillhörighet filtrerad genom karaktären Nils Ivar. Trots att huvudpersonen får knyta judiskhet till religion och därmed till kultur och historia väger idén om det 'blandade' ursprunget tungt i hans tankevärld: han är "kvart" och "trekvart" på grund av en halvjudisk far och en icke-judisk mor, men om han varit "helt och fullt ett" hade han haft kraft till de stora handlingar som tiden kräver för den judiska gruppen (265). Här tillkommer tankar om en maskulin otillräcklighet: huvudpersonen dömer ut sig själv såsom alltför fylld av ett "onyttig[t] känslösvall" och kan därför aldrig uppvisa det maskulint rationella intellekt som krävs för ett ställningstagande (296). I sin oförmåga att smälta samman dessa komponenter når Nils Ivar vägs ände.

Här vill jag koppla min diskussion till den samtida kritiken och dess kommentarer kring huvudpersonens inre strid och hans tragiska slut. Åsikterna har stor bredd: för signaturen I. H. i *Dagens Nyheter* handlar det om en "judisk tragedi" "[m]itt i folkhemsidyllen" medan anmeldaren i *Arbetaren* ser Nils Ivars självmord som orealistiskt och "trots allt, idylliskt futtigt mot den bakgrund som antisemiterna smäller upp både i boken och i verkligheten".²⁶⁰ Den recensent som utförligast registrerar Nils Ivars kamp, Ragna Aberstén-Schiratzki i *Judisk tidskrift*, visar dock en inکännande förståelse för huvudpersonens "halvhet" och "kluvenhet", en läsning som hon grundar i hans personlighet: med de krav han ställer på sig själv och människorna kan han "inte finna sig till rätta i livet".²⁶¹ Mia Leche i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* ger också en nyanserad bild av självmordet: detta blir en följd av att Nils Ivar inser att han endast åstadkommer "barnsliga demonstrationer mot antisemitismen" när tidens problematik kräver något helt annat.²⁶² Leche kommenterar att självmordet sker under en hemvärnsövning för att det ska se ut som en olyckshändelse. Vid detta tillfälle bär huvudpersonen sin hemvärnsuniform, en uniform Leche betraktar som Nils Ivars "svenskhetens symbol".²⁶³ En liknande syn hyser recensenten i *Ny Tid* som menar att huvudpersonen i sitt uniformsbärande "bekänner [...] sin rena svenskhet".²⁶⁴ Nils Ivar som hemvärnssoldat måste dock problematiseras enligt min läsning, eftersom denna rollpåtagning snarare visar att huvudpersonen inte är någon "ren", det vill säga fullödig, representant för Sverige, i äkta soldatuniform och inte heller fullt ut inkluderad – eller välkomnad – i svenskheten. Däremot blir farbror Jakobs son Elias, som sårats då han deltagit som frivillig i finska vinterkriget, erkänd som svensk hjälte.²⁶⁵ Men eftersom Elias liksom sin far har en heljudisk bakgrund uppkommer på nytt frågan om den helt judiska bördens betydelse för ett både-och ifråga om maskulinitet, det vill säga en helgjuten svensk och judisk maskulinitet, och därmed en möjlighet till ställningstagande för – och inkorporerande i – nationen, parallellt med ett transna-

Gurli Hertzman-Ericson

HJÄLTEGLORIAN

NORSTEDTS

tionellt engagemang.²⁶⁶ Denna spänning befinner sig med andra ord inte enbart på romanfigurernas nivå utan förblir olöst i samtidsskildringen.

Jag vill dessutom placera Nils Ivars självmord som en kritisk handling, en tolkning jag gör i konsekvens med huvudpersonens ifrågasättande inställning till den homogeniserade svenskhet som fadersgestalten företräder och som uppenbart inte fungerar för sonen – här ser jag ett skarpt avståndstagande i texten till svenskheten och den svenska nationen som inte förmår innesluta Nils Ivar.²⁶⁷ Huvudpersonen med sina obekväma frågor blir en person som betraktar sin samtid genom ett ”utifrånperspektiv”, det ”främlingens” perspektiv som sociologen Zygmunt Bauman i *Auschwitz och det moderna samhället* (1989) tillskriver judarna, vilka i sitt ”inter-nationella” tillstånd, även som erkända nationsmedborgare, riktar kritiska blickar mot det till synes självklara och icke-ifrågasättbara och på så sätt blir obekväma för majoritetsmedborgarna.²⁶⁸

Avslutningsvis i detta avsnitt vill jag göra en jämförelse med huvudpersonen Bertil i Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian*. Bertil bildar ett intressant komplement till Subers Nils Ivar eftersom frågan nu rör beredskap för den judiska gruppen i efterkrigstid och ur en icke-judisk karaktärs perspektiv. För Bertils del handlar det delvis om att sona en skuldfråga inför bäste vännen som drunknade under en gemensam segelfärd och som Bertil vet att han inte gjorde tillräckligt för att rädda – i så fall hade han själv förmodligen fått sätta livet till.²⁶⁹ Vännen ifråga hade planer på att resa till Israel. Det blir istället Bertil som reser, därtill även inspirerad av en manlig lärare med judiskt påbrå på högskolan där han studerar. Hans studier i judisk historia, filosofi och rättsvetenskap gör att han ”tappa[r] bort sig själv” enligt texten (249), men till skillnad från Nils Ivar inte i allt mer tärande grubblerier utan i den meningen att han kan blicka bortom sitt eget snäva perspektiv och bli del av något större, utanför ett svenskt inrutat liv som akademiker. Det blir till slut en ”bjudande plikt” för huvudpersonen i *Hjälteglorian* att göra en insats (ibid.). Nationen Israel representerar i Hertzman-Ericsons roman framtidshoppet och lösningen för den transnationella judiska gruppen, men fungerar även som en möjlighet för en icke-judisk person – observera av manligt kön – att delta i sonandet av en kollektiv skuld gentemot judenheten, något också den samtida kritiken noterar.²⁷⁰ Han blir härigenom en del i ”ung framåtanda och nyvaknad hänförelse” i byggandet av nationen Israel, som recensenten i *Sydsvenska Dagbladet* uttrycker det.²⁷¹ Aberstén-Schiratzki i *Judisk Tidskrift* ser i sin tur huvudpersonens moraliskt betingade val som centralt i romanhandlingen och menar att Hertzman-Ericson ”utpekar vägar, som skulle kunna leda till förståelse och uppbyggnad”.²⁷² Nils Ivars förtvivlade famlande efter lösningen till gåtan om judeförföljelserna i *Vänd ditt ansikte till mig* har i efterkrigstappning omvandlats till en konkret möjlighet att stötta den judiska gruppen på en övergripande nivå, något som är omöjligt att gestalta i fiktionen av år 1942.

Den feminina vägen I: *Vänd ditt ansikte till mig*

I *Vänd ditt ansikte till mig* får vi även stifta bekantskap med Nils Ivars vuxna systrar, Anna Nora och Sally. Båda är tillsammans med icke-judiska män vars fäder hyser antisemitiska åsikter i varierande grad.²⁷³ Också härigenom flyttar tidens frågor in i familjen Zenders mitt. I en central scen konfronteras hela familjen med Anna Noras deklaration om att hon ska gifta sig, samtidigt som hon meddelar den blivande svärfaderns åsikt: "Överste Gulleif vill inte att Malte [hans son] gifter sig med mig. För att jag heter Zender och är kvartsjude" (282). Detta uttalande följs av en rad positioneringar hos familjemedlemmarna: systrarna Sally och Dina förstår respektive gläds åt giftermålet medan den konservativa, icke-judiska modern intar positionen av sårad mor eftersom hon inte blivit informerad, något som även måste sättas i relation till hennes faktiska svårigheter att hantera sina barns judiska påbrå.²⁷⁴ För Nils Ivar uppenbarar sig en avgrund mellan honom och de kvinnliga familjemedlemmarna, även om han i linje med skildringens patriarkala fokus blir mest besviken på sin far som inte uttrycker någon kritik mot Anna Noras val av make. Scenen blottlägger samtidigt en underliggande spänning i huvudpersonens moraliserande inställning: yngsta systemen Dina närmar sig honom och säger nedslagen att hon trott att det skulle bli roligt med Anna Noras bröllop, varvid han känner "ett stygn av samvetsagg, *som han inte kunde förklara*" (286, min kursiv). Att Nils Ivar uppfattar att han *borde* glädjas pekar mot att hans krav på en etiskt hållbar lösning visavi det judiska påbrået är alltför dogmatiska när han avvisar kärleken Anna Nora och Sally valt, oavsett svärfamilj. När de unga kvinnorna och deras älskade i Subers fiktiva framställning får sätta sig över samtiden och dess brännande fråga om (judisk) ras vill jag dock understryka att detta kan gestaltas som en möjlighet på grund av att romanen utspelar sig i en svensk kontext.

Den intellektuella och moderliga Sally blir den gestalt som i linje med denna öppenhet intar en vägledande roll; i jämförelse med henne framställs systemen Anna Nora som en person som följer sina känslor utan någon djupare politisk reflektion. Sally skildras genomgående som själsligt och intellektuellt nära brodern, vilket även lägger grund för hennes förståelse för hans självmord: hon ser nu Nils Ivars "förtvivlade protest mot orätrådighet, [...] brutalitet och ondska" (303), det vill säga mot den behandling som den judiska gruppen i deras samtid utsätts för. Det som blir den tydliga skiljelinjen mellan rollerna dessa karaktärer tilldelats i romanen är att Sallys syftar mot framtiden, något som framkommer tidigt i skildringen då hennes "moderlig[a] värme" beskrivs: "den vek inte undan för mörkret och kylan på jorden. Den var ett löfte till människor hon skulle komma att möta och till framtiden" (49). Subers text presenterar här en konventionell form av femininitet som vägvisare eftersom moderligheten, kombinerad med en självuppgivande kärlek till en komplicerad mansgestalt – Sallys älskade framställs som neurotisk på grund av den nedbrytande relationen till sin djupt antisemitiske far –, enbart knyts till en kvinnlig karaktär. Samtidigt vill jag

understryka att det faktum att Sally får inta positionen som ledargestalt går på tvärs mot det starka fokus på maskulinitet och (önskan om) kulturell/intellektuell och identitetsrelaterad överföring mellan manskfigurer av olika generationer som romanen i övrigt uppvisar.²⁷⁵

Också på ett annat plan blir Sally som figur viktig. Hennes reflektioner efter Nils Ivars självmord innefattar frågan huruvida självmordet påvisar att en blandning mellan "folkslag" är "av ondo" (303). Utöver det mer neutrala "folkslag" används även ordet "blodblandning" i framställningen av Sallys tankar (ibid.). Genom den senare termen kommer frågan om ras upp till ytan, tydligare än i relation till broderns idéer om sitt påbrå som "kvart och trekvart". I tidens kontext ligger begrepp som "blod" och "ras" nära varandra, något jag också tog upp i min introduktion till begreppet ras. Jag vill här understryka det som historikerna Ingvar Svanberg och Mattias Tydén påpekar i *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945* (2005), nämligen att fenomenet "rasblandning" fortsatt uppfattas som något negativt i det allmänna medvetandet, trots den kritiska diskussion kring antisemitisk rasideologi som samtidigt föreligger.²⁷⁶ Subers fiktiva framställning läser jag som en konfrontation med denna kvarlevande inställning. Även den samtida kritiken av romanen fångar upp denna fråga: signaturen L. H-s. i *Social-Demokraten* undrar "[i]bland [...] om författarinnan vill föra i bevis att svenskjudisk blodsblandelse är av ondo. Men den undran förflyktigas av hennes skildring av Nils Ivars syskon" – notera om igen tidens terminologi, som också återfinns i andra recensioner.²⁷⁷ Här kommer jag fram till samma slutsats som L. H-s. vid min läsning av texten, även om det textparti jag bygger min tolkning på inte är helt lättläst: Sally konkluderar att om en "blodblandning folken emellan" får negativa följder – i texten exemplifierat med "förföljelser och förödmjukelser" – beror detta inte på ett 'blandat' påbrå utan på "den mänskliga ofullkomligheten" (303). Med detta uttalande lämnar romanen i mina ögon en deterministisk syn på Nils Ivars självmord som grundat i hans både judiska och icke-judiska bakgrund. För Sally finns svaret istället i att sträva mot en gränsutplåning mellan "jaget och nästan" (ibid.). Detta styrks i skildringen av hennes eget kärleksval, vilket som vi sett äger rum utanför det judiska sammanhanget.

Som jag också tagit upp tidigare riktas även fadern Edvards tankar efter Nils Ivars självmord mot den enhet mellan människor som ytterst skapar mänsklighet och som därför blir det viktigaste bidraget mot tidens förföljelser och förtryck – det är på denna nivå beredskapen måste befinna sig. Men där fadern bygger på de judiska urkunderna som understryker "brodern" som nämndes i förra avsnittet – "Den förtryckte är din broder, den fattige är din broder, främlingen är din broder" (313) –, utgår Sally från det könsneutrala och därigenom mer inkluderande "nästan", en term som används både i judiska och kristna urkunder.²⁷⁸ Det är dessutom symptomatiskt att Sally, som inte bär på någon tyngande identitetsproblematik kopplad till sin judiskhet, får formulera detta – i min tolkning något som hennes gränsöverskridande

moderlighet bidrar till: det är denna som medför att hon kan bejaka kärlek över de konstruerade rasgränserna och peka på ett gemensamt mänskligt ansvar för att bana väg för ett gränsupplösande förhållningssätt människor emellan. På så vis kan Suber sägas staka ut två tydligt könade vägar för den svenskjudiska beredskapen: dels den exklusivt maskulina som kräver en harmonisk anknytning till den judiska bakgrunden, både religiöst och kulturellt, för att kunna agera, dels den exklusivt feminina som problemfritt avlägsnar sig från denna bakgrund eftersom den har sitt fundament i att kärleken besegrar allt.

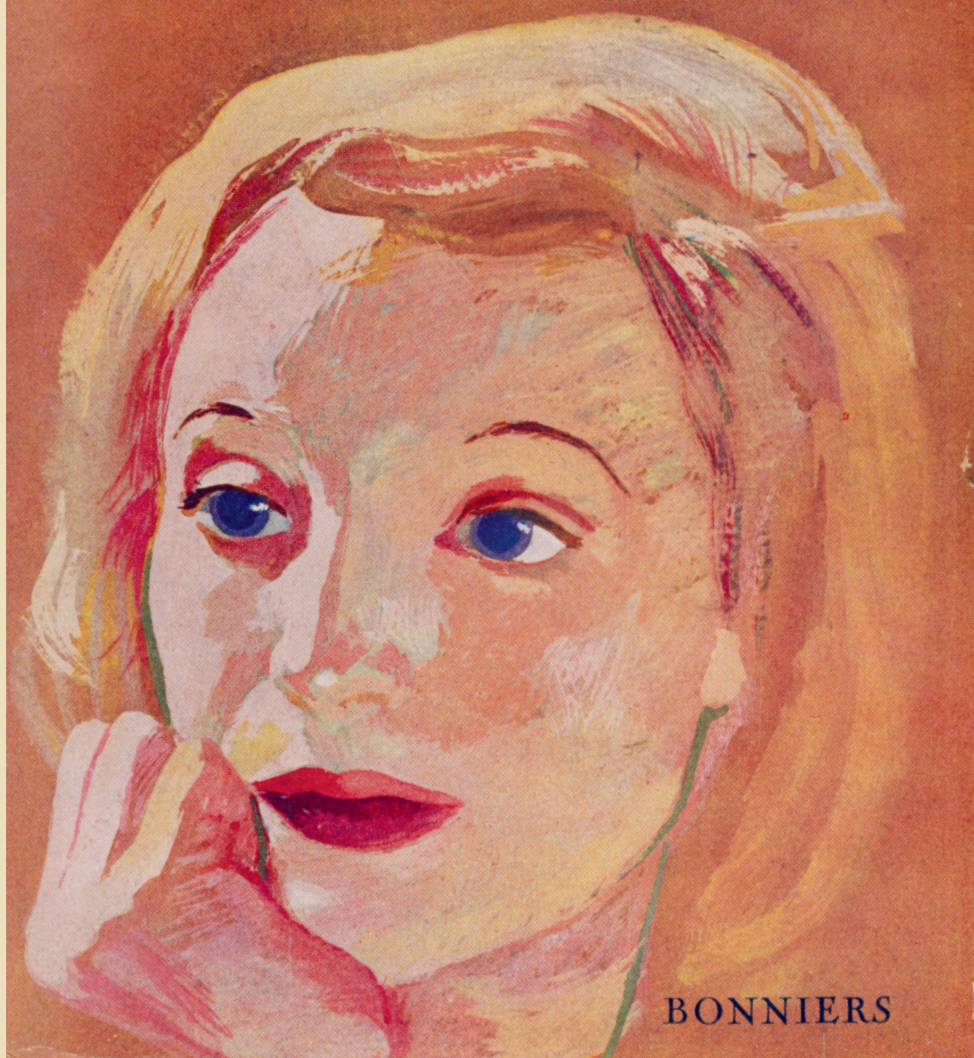
Den feminina vägen II: *Kalla honom Viktor!*

I Greta von Schoultz *Kalla honom Viktor!* finns ett tydligt beredskapstema, som också inkluderar frågan om ras och dess betydelse, om än behandlat med betydligt lättare hand än hos Suber. Hos Schoultz möter vi huvudpersonen Katarina, vikarie på en flickskola, som genom sitt arbete kommer i kontakt med en elev, österrikiska Marie Kester, som flytt undan förföljelse tillsammans med sin far. Via Marie får Katarina även träffa andra flyktingar. En av dessa, Paul Rauch, blir hennes älskare som hon också blir gravid med. Paul har en judisk mor, men detta leder inte till någon reaktion från huvudpersonens sida, inte heller reagerar Paul på Katarinas icke-judiska bakgrund.²⁷⁹ Däremot intar en äldre flykting, Stefan Kester, Maries far, en skeptisk hållning baserad på hans egen negativa erfarenhet av vad judiskhet kan innebära: han menar att det väntade barnet kommer att bli en "varelse, halv som vi, utan folk, utan fosterland" (167). Där Stefan Kester luftar farhågor kring barnets fosterlandslöshet, är det just detta som är styrkan för den yngre generationen. Katarina och Paul diskuterar hur tidens problem, våldet som föder nytt våld, kan bemötas: begreppet fosterland måste enligt dessa fiktiva gestalter nedmonteras med tanke på de katastrofer begreppet alstrat, vilket blir en variant på den feminina stråten hos Suber. Katarina ser den kommande generationen som räddningen, om den fostras för att skapa en bättre värld. Paul talar i sin tur om att framtidens människor måste vara "obundna av allt som gör livet trångt för oss. Av alla våra fördomar. Ras, religion och fosterland, hela bråten" (125). För detta krävs dock en kamp för friheten som Paul själv, med sina erfarenheter, brinner för att få ta del i och även anser att den kommande generationens manliga representanter måste vara beredda att kämpa för. Därför ser han "försoningens anda" som en utopi och knyter den till svenskhet (127): endast den som levt i ett land utan krig under en lång tid kan tro på detta.²⁸⁰ Den svenska idyllen – eller naiviteten, beroende på läsart – naggas i kanterna av Pauls realism. När den gravida Katarina talar med sitt väntade barn finns dock drag av denna realism även här: för dem som upplevt kriget kommer det enligt den blivande modern att ta en generation att komma över "såren och bitterheten" (137). Men i detta sammanhang figurerar samtidigt svenskhet som en odelat positiv komponent: som svensk moder kan Katarina i sin uppfostran överföra huma-

GRETA VON SCHOULTZ

KALLA HONOM

VIKTOR

BONNIERS

nitära värden på ett annat sätt än de krigsdrabbade mödrarna. Ur huvudpersonens perspektiv blir svenskhet här med andra ord något positivt sär-skilt i krigiska tider.

Det väntade barnet i Schoultz roman blir intressant också från könssynpunkt eftersom flera föreställningar om dess kön bryts mot varandra och får olika innebörd i romanen. I älskaren Pauls föreställning är könet maskulint och barnet, som han ger namnet Viktor, blir härigenom delaktigt i den frihetskamp som enligt honom måste utföras av män. Det blir också detta namn som vunnit i rubriksättningen. Då huvudpersonen och älskaren gått skilda vägar tänker den blivande modern att om det blir en dotter ska hon få namnet Liv. I denna version knyts femininitet liksom hos Suber på ett konventionellt sätt till livsbejakande, medan Viktor knyts till traditionell maskulin stridbarhet. Vi kan föreställa oss titeln *Kalla henne Liv!* och se att den ger helt andra associationer. Men det finns dessutom en tredje, könsneutral version i romanens narrativ: i insprängda avsnitt benämner huvudpersonen, här i första person till skillnad från i övriga romanen, det ofödda barnet "Lille-barn". Detta blir den mest intima, privata berättelsen, i vilken jaget talar direkt till det väntade barnet, och den där kön visar sig betydelselöst – i linje med den lossbrytning från normer, byggda på konstruerade gränser både ifråga om ras och nation, som barnet symboliserar i romanen i övrigt.

Här vill jag även föra in vad den samtida kritiken säger om *Kalla honom Viktor!* med koppling till barnets roll. Det visar sig att flera recensenter placerar romanen som nativitetspropaganda. Att som den kvinnliga huvudpersonen bestämma sig för att bli ensam förälder till barnet utan att meddela fadern, kallas till exempel ett "tvivelaktigt inlägg i befolkningsfrågan" av *Svenska Dagbladets* recensent – barnet ska inte undanhållas vetskap om vem fadern är.²⁸¹ Signaturen I. H. i *Dagens Nyheter* skriver tillspetsat om "den nyaste lyriken, nativitetspropagandans, med lika tidsenlig tillsats av efterkrigsplanering" och ser detta som "mycket, mycket naivt" men också "mycket, mycket vackert" – här känner vi igen den förminskande attityd som samma recensent uppvisar inför Tibells *Vanlig historia*.²⁸² Också i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* betraktar anmälaren det utomäktenskapliga barnet som "välmenande beredskaps- och nativitetspropaganda", men är hård i sin dom: därutöver "saknar [romanen] värde".²⁸³ Elisabeth Tykesson är ytterligare en kritisk röst som anser att inget i romanen pekar mot att det väntade barnet ska bli bättre än föräldragenerationen.²⁸⁴ Det utopiska anslaget talar visserligen till *Social-Demokratens* kritiker, som uppfattar barnet och namnet Viktor som tecken på "framtidstro" och en "ny människotyp", men varken denna recensent eller någon av de övriga gör en koppling till den diskussion som förs i romanen om överbryggandet mellan folkgrupper/raser och nationer eller den roll som det väntade barnet, oavsett kön, spelar i detta scenario.²⁸⁵

De judiska flyktingarna i Sverige: det avvisande mottagandet

Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* får bilda utgångspunkt för min diskussion av de judiska flyktingarna och deras tillvaro i Sverige. Denna roman lyfter redan i sin inledning fram familjen Hausler, mor, far och son, som kommit till Sverige i andra världskrigets slutskede. Via berättarinstansen får läsaren insyn i olika hushåll i ett stort hyreshus, men vid ett visst våningsplan inträder en drastisk förändring:

Två trappor upp fanns ingenting att se.

Där bodde en flyktingfamilj, som alltid hade jalousierna fördragna. [...] Främmande fåglar som häckade på en klippa som gav dem ett tillfälligt skydd. Men ångesten røjdes i deras osäkerhet, deras tafatthet, deras rädsla att stöta sig med myndigheter och auktoriteter. Deras liv var kringgärdat av restriktioner och förordningar, av ett ständigt hot. Den landrensa de hade till sitt förfogande var mycket smal. Vilket ögonblick som helst kunde de åter störtas ut i det tomma intet. (7)

Det som texten här förmedlar är en existens som bygger på förmågan att göra sig osynlig. Skildringen av ytterlig utsatthet visar hur denna fortplantar sig till hela tillvaron och skapar en djupgående och fortsatt skräck hos romanpersonerna, trots att det nu handlar om efterkrigstid. Hudlösheten är dessutom till nackdel vid kontakten med krassa samhälleliga institutioner som tydligt utpekats som ett "hot". Berättandet om familjen Hausler fortsätter:

[Föräldrarna] hade avstått från alla fordringar på livet, men det var pojken de måste tänka på. De ville att han skulle få växa upp långt ifrån koncentrationslägrens infernon.

Var det kanske för mycket begärt?

Det fanns så många snedblickar, så mycken illa dold avund när det gällde att dela brödkakan som de endast naggade i kanten. Och de gjorde rätt för sig. De tog inte arbete ifrån någon. (8)

I detta citat tar berättarinstansen/berättarrösten tydligt ställning och visar att fru och herr Hausler inte utgör några hotande konkurrenser eller drar fördel av sin situation. Deras önskan om en trygg uppväxt för sonen i Sverige är tvärtom högst förståelig. Svenskarna med sin snåla och missunnsamma inställning framställs här i en synnerligen ofördelaktig dager.²⁸⁶

Parallellt med empatiskapandet för dessa utsatta personer sker en främmandegöring i texten – vi såg ovan hur de definierades som tydligt avskilda från svenskheten: de är "främmande fåglar", också på grund av sina tidigare erfarenheter. Det finns även ett exotiserande drag i Hertzman-Ericsons framställning, men i en positiv

riktning som knyter herr Hausler till en rik orientalisk kultur. Han får en bredare Mellanöstern-anknytning i texten genom sin sysselsättning med silversmide i Sverige, i vilket han skapar "orientaliska mönster" och "stränga profetprofiler" (114). Dessutom associeras hans utseende upprepade gånger med persiskhet. I Schoultz *Kalla honom Viktor!* möter vi inledningsvis samma metaforik som i *Hjälteglorian*. Här handlar det om skolflickan Marie, som beskrivs med samma bild som familjen Hausler hos Hertzman-Ericson: huvudpersonen, vikarie på Maries skola, betraktar henne som "en främmande fågel" bland de andra flickorna (41). Även om hon också skiljs ut utseendemässigt i texten på grund av sina "svarta" ögon är det hennes erfarenheter som gör att hon betraktar de naiva och trygga skolkamraterna med överlägsen blick: "[H]on visste så mycket mer än de" (ibid.).²⁸⁷ Hos Hertzman-Ericson och Schoultz finns med andra ord så här långt samma kombination av utseendemarkörer och upplevda förföljelser som grund för den särskiljande gestaltningen av flyktingar. Men då huvudpersonen i *Kalla honom Viktor!* möter Maries far, Stefan Kester, får framställningen en helt annan karaktär:

[H]ans rörelser var avmätta men ändå mjuka på ett sätt, som bara god uppföstran kan lära in. [...] Och mitt i allt detta [den torftiga bostaden] verkade mannen själv oberörd av sin omgivning, det var som om århundraden av kultur och mänsklig odling, varav han var en produkt, hade skapat ett skyddsvärn åt honom mot allt slags yttre dekadens och förfall. (48 f)

Med hjälp av huvudpersonens blick framställs Stefan Kester som en förfinad, kultiverad person, del av en kultur som är oidentifierad i texten, men byggd på ett förgivettagande: det handlar här om väst- eller centraleuropeisk kultur, i sin tur etablerad utifrån medelklassens smak och preferenser. Stefan blir på så vis en tydlig representant för den judiskhet som Bauman diskuterar i *Auschwitz och det moderna samhället*. Denna form av judiskhet växer fram i samband med den assimilering och emancipation som den judiska gruppen genomgår i de liberalistiskt utformade väst- och centraleuropeiska nationerna under 1800-talet, en utveckling som gör att medlemmarna i den judiska gruppen inte längre kan positioneras som "främlingar mitt ibland oss" eftersom de inte går att skilja (ut) från övriga befolkningsgrupper.²⁸⁸ Därför är det desto mer anmärkningsvärt att romanfiguren Stefan hos Schoultz får placera sig själv som "främling" i en dialog med huvudpersonen. Inför deras nära förestående avsked – Katarina ska lämna skolan på grund av sin graviditet – säger Stefan: "Jag kan nu inte låta bli att hoppas, att jag någon gång ska få se er igen, om inte förr så när vi främlingar får röra oss litet friare i ert land, och man inte längre betraktar en statsrättsprofessor som en farlig politisk konspirator" (181). Här anammar denna gestalt både benämningen och identiteten som främling inom svenskheten, även om han samtidigt är skarpt kritisk mot vad han därigenom omvandlas till. Med karaktären Stefan Kester som exempel synliggör Schoultz skildring att trots en tydligt västerländskt assimi-

lerad framtoning, kombinerat med ett högt bildningskapital, är denne flykting inte välkommen i ett svenskt scenario, något som kan ses som ett exempel i fiktiv form på den främlingsfientlighet som kommer till uttryck i Sverige – betänk debatten kring de judiska läkarna år 1939 som jag nämnde i introduktionen.

Även bostadssituationen visar på ett avskiljande och främlingsskapande i det våldande Sverige. Flickan Marie i *Kalla honom Viktor!* har dåliga skolresultat, trots sin begåvning, något som förvånar hennes lärare, huvudpersonen Katarina. Men vid ett besök i flickans bostad får problemet andra dimensioner: Katarina får se hur Marie bor tillsammans med sex andra unga flickor i ett enda rum där hon måste sköta sitt skolarbete. Detta kan jämföras med flyktingkollektivet som Subers *Vänd ditt ansikte till mig* ger inblick i: här bor Nils Ivars klasskamrat David tillsammans med sin mor och flera andra kvinnor, en av dem med små barn, i en sliten och smutsig lägenhet.²⁸⁹ Huvudpersonen hos Schoultz konkluderar kritiskt när hon sett Maries situation:

Hon hade fått en blick in bakom kulisserna och sett förhållanden, som hon inte hade reflekterat över, eftersom hon helt enkelt inte drömt om att de fanns. Så litet generösa var de alltså mot dessa vinddrivna människor, som de hade tagit emot innanför gränserna. (52)

I pronomenet "de" inkluderas svenskarna i gemen. Här uppvisar romanen ett tydligt avståndstagande från den svenska flyktingpolitiken som även visar sig handla om de begränsade möjligheterna till försörjning. Läsaren får via berättarinstansen/huvudpersonen – dessa går stundtals in i varandra i romanen – dessutom reda på att den manliga delen av flyktingkollektivet under flera år levt "på svältgränsen" (164). Denna kritiska och problematiserande framställning i *Kalla honom Viktor!* lyfts också fram i den samtida kritiken, som berömmar författarens skildring av flyktingarnas "trista, onödigt kringskurna" tillvaro som tillbringas "i tvungen sysslolöshet, i armod och evig väntan".²⁹⁰

Den "tvungna sysslolösheten" framkommer inte bara i *Kalla honom Viktor!* utan även i *Hjälteglorian* och *Vänd ditt ansikte till mig*, något jag vill diskutera i relation till kön. Framställningarna av de manliga flyktingarna Stefan Kester och Friedrich Hausler visar hur dessa, båda professorer i sina respektive hemländer, inte får några akademiska anställningar. Stefan, mestadels arbetslös, talar om de stora svårigheterna att få arbete och hur den ofrivilliga "sysslolöshet[en] [blir] det värsta med hela situationen" (50).²⁹¹ Det sociala 'fallet' för dessa mansgestalter är uppenbart.²⁹² För de mest framträdande kvinnliga flyktingarna i vuxen ålder, Lotte Hausler i *Hjälteglorian* och fru Gesell, Davids mor i *Vänd ditt ansikte till mig*, är bilden mer komplex. De är tveklöst arbetstagare, men Lotte Hausler gör choklad och konfekt i sitt kök eftersom hon inte vågar ta steget att hyra en butikslokal, uppenbart av rädsla för att bli en 'offentlig' person. Fru Gesell, däremot, som är en "fin dam" enligt sonen (273), diskar på restaurang och utsätts därigenom för en social deklassering liknande mansfigurernas, vilket

inte hindrar att hon, till skillnad från Stefan Kester i *Kalla honom Viktor!*, lyckas försörja både sig och sitt barn. Genom porträtten av kvinnliga flyktingar går också dessa romaner, i likhet med Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola brinna*, emot den samtida schablonbilden av flyktingen som man, som även tillskrivs en identitet som arbetande, ansvarstagande och försörjande person.²⁹³ Därutöver är det viktigt att poängtera att de kvinnliga flyktingarna i kollektivet i *Vänd ditt ansikte till mig* befinner sig i Sverige utan någon manlig partner, i de flesta fall för att de är änkor, men detta medför samtidigt att vi finner ytterligare ett fiktivt exempel på kvinnor som flyktingar i egen rätt.²⁹⁴ Dock föreligger en intressant skillnad mellan dessa romanfigurer och de icke-judiska, nordiska kvinnliga flyktingarna i Hertzman-Ericsons *Deras hjärtan skola brinna*: hos de judiska flyktingarna dominerar fattigdom och tröstlöshet, medan de norska kvinnofigurerna hos Hertzman-Ericson, vilkas verksamhet vi får följa, inte behäftas av några materiella bekymmer utan istället kan rikta in sig på att stötta sina landsmän och landsmaninnor i exil.

Till sist en kommentar kring den så kallade repatrieringspolitiken, kopplat till den efterkrigssituation som Hertzman-Ericson skildrar i *Hjälteglorian*. Huvudpersonen Bertil anmärker här mot den svenska flyktingpolitiken: "Vi är så optimistiska för flyktingarnas räkning att vi skickar iväg dem. På något sätt ska de nog klara sig" (128). Repatrieringen, en bärande del i efterkrigstidens hantering av flyktingar, bygger på tanken att dessa frivilligt ska återvända till sina ursprungsländer, i sig ett uttryck för en generande okänslighet inför vad de kan ha erfarit i just dessa länder eller att det kanske inte finns något att återvända till.²⁹⁵ I flera länder råder också ytterst osäkra förhållanden för en återvändande av judisk börd, vilket bildar en kuslig parallell till dagens svenska avvisningspolitik av vissa utsatta grupper.

Antisemitismen och dess uttryck

I detta avsnitt kommer jag att diskutera den kritiska framställningen av antisemitismen och dess olika uttryck i Subers *Vänd ditt ansikte till mig* respektive Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian*, både i det offentliga rummet och i intimsfären. Som bakgrund till min diskussion inleder jag med en kort presentation av några vanliga antisemitiska fördomar och schabloner, av vilka ett par redan tangerats i diskussionen.²⁹⁶

Enligt antisemitiska tankegångar besitter judar en särart som gör att de aldrig kan assimileras och därför inte heller bli genuina medborgare i en nation, vilket tydligt pekar ut dem som ett hot mot den nationella enheten. Till denna hotbild bidrar att judar utgör en transnationell grupp. De kan därför heller aldrig helt 'bli' exempelvis 'tyskar' eller 'svenskar' – de är obotliga internationalister och som sådana konspirerar de för att uppnå världsherravälde, varvid de kan grupperas som antingen kapitalister eller kommunister. Den judiska gruppen ses även som ett överhängande problem på grund av att den anses ha för mycket makt inom olika områden: finansvärlden, politiken,

pressen, kulturen, vetenskapen. Detta, i kombination med att judar tillskrivs skrupelfria vinningssyften och en parasiterande natur, gör dem till en fara för de så kallat inhemska medborgarna, det vill säga majoritetsbefolkningen, som har en självklar position inom nationen. Därtill kommer de rasteorier som placerar den judiska gruppen som fundamentalt underlägsen den så kallade ariska rasen, sprungen från germanskt "blod". För nationalsocialistisk rasideologi innebär detta, tillsammans med de ovan nämnda egenskaperna, oavvisliga argument för att den judiska rasen utgör det yttersta hotet mot den ariska rasen och därför måste utrotas.²⁹⁷ Det antisemitiska tankepaketet kan användas för att argumentera för en "judefråga" eller ett "judeproblem" som placerar judarna själva som helt eller delvis skyldiga till antisemitismen som fenomen.

I romanerna i mitt material blir personer med judiskt påbrå, både inom den svenskjudiska gruppen och bland flyktingarna, utsatta för olika former av antisemitism. För att diskutera detta använder jag mig av begrepp hämtade från historisk forskning. Enligt Kvist Geverts och Byström, som båda undersöker svenskt 1930- och 1940-tal, kan vi tala om ett "antisemitiskt bakgrundsbrus" under dessa decennier, det vill säga en populariserad och hos många oreflekterad antisemitism.²⁹⁸ Kvist Geverts anser att "moderata antisemitiska föreställningar" är "en del av det 'normala' i det svenska samhället" under perioden 1938–1944 som hon undersöker.²⁹⁹ Byström, som fokuserar offentlig debatt åren 1942–47 i Sverige, menar att det under denna period finns en tydlig medvetenhet om och kritik av den nazistiska antisemitismen, men att "tankekonstruktioner" om judiska flyktingar i det material han undersöker, dagspress och riksdagstryck, trots detta kan bygga på antisemitiska stereotyper.³⁰⁰ Byströms studie pekar på att det antisemitiska bakgrundsbruset förekommer även i efterkrigstid eftersom perioden för hans undersökning sträcker sig till och med 1947.

För att få beteckningar till de grövre formerna av antisemitism som gestaltas i Subers *Vänd ditt ansikte till mig* vänder jag mig till Carl Henrik Carlssons avhandling *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (2004). Carlsson börjar med att lista attityder och benämner dessa vardagsantisemitism, något jag betraktar som jämförbart med det "antisemitiska bakgrundsbruset". Därefter tar han upp "informell diskriminering" för att sedan gå över till krav på "legal" antisemitism. Handlingarna börjar enligt Carlssons indelning i nästa steg, vid genomförandet av den "legala" antisemitismen som följs av övervåld av allt grövre slag, från pogromantisemitism med fysiskt våld till fördrivningsantisemitism och den slutliga förintelseantisemitismen.³⁰¹

I offentligheten

I *Vänd ditt ansikte till mig* får den offentliga antisemitismen introducera hela romanen: på första sidan upplever läsaren genom huvudpersonen Nils Ivars plågade blick hur en lärare ger sig på flyktingen David. Den trakasserande läraren kallar självväl-

digt sitt offer för "Salomo" och utpekar honom som en medlem av "egendomsfolket", vilket i lärarens mun förvrängs till att judarna "predikar ägandets evangelium" (7).³⁰² Materialism är enligt läraren med andra ord det judiska folkets egentliga tro. I detta exempel möter vi den antisemitiska stereotyp som betecknar judarna som kapitalister, besatta av ägande. En annan incident från skolans värld visar på det som Carlsson benämner informell diskriminering: yngsta systemen Dina i familjen Zender blir förolämpad i skolan av en annan flicka på grund av sin judiska börd. För de övriga familjemedlemmarna berättar Dina att enligt skolkamraten är "judar [...] det sämsta och lägsta som finns [...] Hon säger, att hennes pappa tycker, att tyskarna gör rätt som försöker likebera judarna" (57). Efter familjens inskott "– Likvidera menar du" fortsätter Dina: "– *Förintä*, förstår ni, säger hon, det är detsamma som like – likvidera i Tyskland" (ibid., kursiv i originalet). Det rasideologiska tankegodet som legitimerar Nazitysklands politik mot judarna kommer här i dagen. Både denna händelse och den klassrumssituation som Nils Ivar upplever får i Subers text demonstrera att det finns en bördig jordmån för judefientliga åsikter och hot mot judar vid denna tidpunkt i Sverige, och också att dessa kan uttryckas högt i det offentliga. Exemplet med Dina visar att en svensk medborgare med judiskt påbrå nu kan ifrågasättas som svensk. Ordet "förintä", som pekar framåt mot Förintelsen, får dessutom en tidig användning i Subers roman, vilket skärper det politiska budskapet. Att det hösten 1942, tidpunkten för utgivningen av *Vänd ditt ansikte till mig*, fortfarande är ett ovanligt begrepp i en svensk kontext kan vi ana oss till med hjälp av en mängd pressklipp från perioden juni till oktober 1942 i Svanbergs och Tydén's *Sverige och Förintelsen*, där begreppet "förintelse" endast används två gånger.³⁰³

Även i Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* möter vi en skolrelaterad händelse då några pojkar utsätter flyktingen Walter, Lotte och Friedrich Hauslers son, för snöbollskastning. Huvudpersonen Bertil uppmärksammar de snöbollskastande pojkarnas "blossande, hatiska uppsyn" redan innan han ser vem som är måltavlan (108). I linje med den övriga framställningen av familjen Hausler vill texten här skapa empati för pojkgestalten, och han placeras i det närmaste i en övertydlig offerposition med hjälp av huvudpersonens perspektiv: Bertil kommer att tänka på en korsfäst när han ser hur Walter står mot en mur med armarna utsträckta och med ett färskt sår i pannan – tankarna går till Kristusgestalten. I Bertils ögon uppvisar Walter en plågsam undergivenhet inför pojkarnas behandling, för Bertil ett utslag av en undergivenhet som återfinns hos den judiska gruppen som helhet, orsakad av sekellång förföljelse.³⁰⁴ Med tanke på tidpunkten – efterkrigstid – är händelsen central eftersom den visar på vikten av fortsatt beredskap för den judiska gruppen. Huvudpersonen får rikta en skarp kritik mot den svenska skolan som "inte lärde eleverna den mest elementära anständighet gent emot ett folk som decimerats med en tredjedel och mot vilket hela släktet bar på en ännu inte sonad blodskuld" (111) – tanken om "blodskuld" uttrycker Hertzman-Ericson också tidigare, i sitt bidrag i textsamlingen *Mot antisemitismen*.³⁰⁵

Här vill jag även ta tillfället i akt att göra en utblick mot den samtida kritiken: recensenterna, med ett undantag mycket positiva till *Hjälteglorian*, inte minst inför författarens förmåga att skildra unga människor, uppmärksammar också detta antisemitismkritiska drag.³⁰⁶ Överhuvudtaget betonas Hertzman-Ericsons oräddhet inför att inta en humanistisk ståndpunkt. Så skriver signaturen G. W. i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning* berömmande: "[M]ed välgörande skärpa brännmärker Gurli Hertzman-Ericson den av antisemitism besmittade mentalitet, som [...] kommer att förgifta [familjen Hauslers] tillvaro".³⁰⁷

I *Vänd ditt ansikte till mig* får läsaren även möta utslag av grov antisemitism. Huvudpersonen Nils Ivar besöker tillsammans med systemen Sally ett nazistiskt förbund för att lyssna på ett föredrag, ett förbund som i Mia Leches recension av romanen ironiskt benämns som "ondskans pingströrelse".³⁰⁸ Lokalen syskonen befinner sig i beskrivs i detalj i texten, och här ligger berättarinstansen nära deras gemensamma perspektiv: i salen finns bland annat en skulptur som glorifierar "den Ariske Mannen, den Idealiske Ledaren, det Rena Blodet" (86). Önskan att anknyta till fornnordisk maskulinitet och därmed fornstora dagar är tydlig i själva inredningen, och förbundet heter till yttermera visso Valhall. Lokalen och dess namn för tankarna till det samtida Samfundet Manhem, ett samfund som framhäver svensk forntids storhet och som hyser starka sympatier för Nazityskland.³⁰⁹ Berggren finner i sin studie *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria* (1999) att samfundets instiftelse-skrift är förhållandevis modest i sina uttryck, men att föredragsverksamheten talar ett helt annat språk: från föredragens start 1935 fram till och med 1941 finns antisemitismen som ett tydligt inslag, och vissa talare för fram en grov antisemitisk retorik, där bland annat tanken om ett judefritt Sverige framförs. Den 'lära' som avhandlas bygger på en antagonism mellan germaner, alternativt arier eller den nordiska rasen, och judar, där de senare försöker "degenerera, förslava och ytterst krossa" germanerna.³¹⁰ Föredragshållandet i Subers fiktiva tappning återkommer jag snart till.

I Subers roman placeras föredragspubliken med hjälp av syskonen Zenders perspektiv som härrörande från medelklassen, men också som bestående av personer som är förfördelade på olika grunder. Nils Ivar väcker denna folksamlings uppmärksamhet när han reagerar på föredraget genom att ställa sig upp och ropa "Fy!" upprepade gånger, ett i sammanhanget verkningslöst ord (89). När den upphetsade folkhopen vänder sig mot honom använder sig Suber av greppet att låta läsaren möta hopen med hans blick. Hotet blir på så vis otäckt påtagligt:

Han mötte en hord av elakt triumferande, lystna blickar, leenden som skulle förfölja honom i drömmen, utspända näsborrar som söp in gift och galla, hela luften dallrade med en gång av ett utsläppt hat, som länge legat och molvärkt och gnagt och tårt på inälvorna. (90)

När även Sally reser sig upp identifierar publiken både henne och Nils Ivar som judiska: texten apostroferar syskonens likhet och läsaren har redan tidigare fått veta att de utseendemässigt brås på fadern och hans judiska släkt. Publiken griper efter Sally och Nils Ivar, knuffar och jagar dem ut ur lokalen. De blir omringade i hallen utanför och flera personer skriker som "besatta" efter dem: "Vi är svenskar, vi! Ut med judarna!" (91).³¹¹ Här byggs hotet ut och förföljelsen får fysiska inslag. Scenen blir illustrativ som en parallell till den tyska politikens fördrivningsantisemitism när en högljudd majoritet kör ut en utsatt judisk minoritet. Denna fiktiva publik får också ge uttryck för en tanke som återfinns i det faktiska Samfundet Manhems föredrag – att Sverige ska bli fritt från judar.

I själva föredraget knyter den grovt antisemitiske talaren direkt an till Hitler och dennes rörelse för att sedan gripa vilt omkring sig med hjälp av judefientliga utfall:

Vi ska propagera för det nya Europa som kämpar för Hitler. Vi måste erkänna Hitler som vår ledare.

Engelsk och amerikansk politik är enbart judisk, det är judar bakom Roosevelt, han för medvetet en *prononsuerad* judisk politik [...] Det var också judar bakom den franska revolutionen, och det var också de som gjorde slut på de franska aristokraterna av germanskt blod. Det var judar som orsakade de katastrofala sandstormarna i Mellersta Västern därför att de av profithunger hade fördärvat jorden ... Hela Amerika är redan underminerat av de judiska parasiterna ... [...]

Men här i landet, hur är det här? Här vimlar det av judepack och inga lagar skyddar det dyrbara germanska blodet! Men var förvissade, judelagarna kommer, kommer snart, så fort nazismen segrat. Den *måste* segra fort, innan befolkningen blir förstörd av judar och abortörer. Dödsstraffet skall återinföras och då, då, då skjuter vi dem! (Bravo!) (89, kursiv och punkter i originalet)

Till att börja med vill jag understryka den unika öppenhet som Suber här visar i användandet av Hitlers namn, något som vid denna tidpunkt kan ses som ett drag som går direkt emot den försiktiga och kringskurna tryckfrihetspolitiken som jag tog upp i introduktionen och, helt kort, i kapitlet "Att ta ställning". Tryckfrihetsförordningens så kallade smädelseparagraf från 1812 används i andra världskrigets Sverige, och nämmandet av politiska ledares namn, till exempel Hitlers, i kritiskt syfte i olika medier kan läsas som grund för "missförstånd med utländsk makt", som det står i paragrafen ifråga.³¹² I Subers fiktiva gestaltning länkas Hitler genom föredragets innehåll, som är både löjeväckande och kusligt, till en ideologi som bygger på groteska och förvridna angrepp, utan något som helst intresse för argumentation eller underbyggnad av det som påstås.³¹³ Den grova antisemitiska retoriken känns direkt igen från den national-socialistiska rasideologin: historieskrivningen som skuldbelägger judarna för allt som anses ont och negativt, judarna som ett globalt hot, den parasiterande judiska rasen som den överlägsna germanska rasens fiende.³¹⁴ Genom att knyta an till Carlssons indelning av antisemitism vill jag peka på att föredragshållaren hos Suber uttrycker

en framtidsvision i vilken de grövsta formerna av antisemitism genomförs: både legalisering, med hjälp av de så kallade judelagarna, och den slutgiltiga förintelsen. Det tillagda "Bravo!" omedelbart efter talet gör dessutom att läsaren förstår att talaren uppenbart väcker publikens entusiasm.

Dock skapas en spänning i texten eftersom föredragshållaren beskrivs med hjälp av starkt rasistiska stereotyper. I Nils Ivars ögon är denne en "[n-ordet] typ med mörkt grumlig hud och fruktansvärd käke. Hans leende blottade en rad ojämna, rovdjursvita tänder med underbett" (88).³¹⁵ Även talarens egendomliga språkbruk markeras, vilket får indikera obildad underklass. I denna personkaraktäristik överger Suber en realistisk gestaltning till förmån för överdriften och grotesken, som ytterligare förstärks av den kontrast som föredragshållarens "svensktljudande" namn Stig Markus Berg utgör (ibid.). Jag tolkar framställningen av denna person som att författaren härigenom velat understryka nazismens vidrighet och dessutom det löjväckande i att denna figur har ett 'redbart' svenskt namn, men för en nutida läsare blir detta samtidigt ett uttryck för att det faktiskt är möjligt att gestalta en person som går utanför svenskets- och vithetsnormen på detta sätt vid denna tidpunkt.³¹⁶ Att som här förfrämliga en uttalad nazist som icke-vit kan uppmuntra till en läsning av nazisten som en avart som den svenska läsekretsen aldrig skulle finna i sina egna led. Men detta måste samtidigt ställas mot framställningen av åhörarna som ett månghövdat monster som förföljer syskonen Zender och som dessutom tydligt får peka på sig själva som de äkta svenskarna. Bilden av den grovt antisemitiske talaren vill jag dessutom relatera till det faktum att övriga manliga figurer i texten som hyser antisemitiska åsikter i varierande grad – fäderna till Anna Noras och Sallys pojkvänner, officer respektive forskare, samt Davids och Nils Ivars lärare – genom sina etablerade positioner och (outtalade) vithet blir en del av svenskheten. Med detta sagt är det fortfarande viktigt att understryka att den tydligt rasifierade framställningen av den ende extreme antisemiten som icke-vit gör denne till en anomali i romantexten.

Det visar sig dock finnas en gräns för den offentliga antisemitismen i Subers framställning och denna går vid maskulint hjältedåd i krig. Detta framstår i blyxtbelysning när Nils Ivars och hans systrars heljudiske nästkusin Elias Zender kommer hem från finska vinterkriget – i uniform – och har förlorat ena armen, en scen jag tangerat i avsnittet "Svenskjudiskhet, maskulinitet och beredskap i *Vänd ditt ansikte till mig*". Anna Noras blivande svärfar, själv officer, är på plats för att ta emot sin egen son – inom parentes icke sårad – och blir då tvungen att erkänna Elias Zenders hjältestatus. Officerens son, Anna Noras blivande man, ser med ironisk blick hur hans far, i vanliga fall påverkad av antisemitiska attityder, betraktar Elias som en "fullgod man" enbart på grund av att han blivit sårad (275).³¹⁷ Här gör alltså Elias försvar av det svenska broderlandet Finland, tidigare en del av Sverige, i kombination med att han uppenbart blivit sårad i strid, att han åtminstone temporärt kvalificerar sig som *svensk* hjälte. Först då kan han få ett erkännande av en vit majoritetssvensk man, tillika militär,

vilket blir ytterligare ett exempel på den nationella kroppspolitikens villkorade innehåll och utslutningar. Jag vill här också än en gång knyta an till Baumans diskussion i *Auschwitz och det moderna samhället* som visar hur judiska personer assimileras i den process då de liberalistiskt grundade nationerna skapas, men härigenom samtidigt blir "olika alla andra främlingar". De undergräver kort sagt varje skillnad mellan värddar och gäster, infödda och utlänningar", ett förhållande som tydligt speglas i välkomstscenen hos Suber.³¹⁸ Men det erkännande som Elias får vid detta tillfälle visar även att medborgarskapet i själva verket är inkluderande endast på ett ytligt plan: för att den judiske "främlingen" ska kunna gå helt säker för antisemitismens stämplingar inom nationen krävs den mest maskulina och auktoritetsskapande positionen av alla, soldatens. Genom att framhålla en judisk person som exemplariskt lojal mot ett djupt nationalistiskt projekt underminerar Suber här samtidigt ännu en av antisemitismens grundteser, nämligen den att judarna på grund av sin "obotliga kosmopolitism" inte anses kunna hysa någon nationell lojalitet.³¹⁹

I intimsfären

När vi nu förflyttar oss till intimsfären där vardagsantisemitismen eller det antisemitiska bakgrundsbruset kommer till uttryck, innebär detta samtidigt en rörelse från manliga till kvinnliga karaktärer. Jag kommer här att diskutera två romangestalter, Carin Zender i *Vänd ditt ansikte till mig* och Elisabeth Wärn i *Hjälteglorian*, som också förenas av att de är biologiska mödrar.

I Subers roman är Carin Zender, som framgått, den enda i familjen Zender som inte har något judiskt påbrå. Fru Zender, en korrekt och synnerligen borgerlig dam, får förkroppsliga en aningslös ståndpunkt visavi sin makes och sina barns judiska bakgrund. Inför några väninnor hävdar Carin Zender att "svenska judar" skiljer sig fundamentalt från "riktiga judar" som hon "avskydde" – "sådana som kom från utlandet, Gud vet varifrån. *Antisemit var hon inte*, men inte tyckte hon om dem" (60, min kursiv). Fru Zender vill uppenbart distansera sig från det misshagliga begreppet antisemit, men hon skriver i samma sekund under på en av dess grundteser: hon kan inte med judarna på grund av deras främlingskap. Hennes paradoxala ståndpunkt blir att svenskar med judiskt påbrå, komna till Sverige vid en obestämd tidpunkt i det förflutna, är (i stort sett) oproblematiserat helsvenska, medan samtidens judiska flyktingar/främlingar aldrig kan bli det. Detta synsätt känns igen från den samtida debatten där just de försvenskade judarna, de som varit i landet sedan generationer, inte utgör ett problem, som vi såg i protesterna mot de tyskjudiska läkarna våren 1939. Vad gäller romanfigurens egna barn är *deras* judiska påbrå i hennes ögon försumbart eftersom de i så hög grad har en icke-judisk, läs svensk, bakgrund. Att det dock råder en viss osäkerhet från modersgestaltens sida i denna fråga framgår av att hon sorterar sina barn efter deras utseenden, varvid yngsta dottern Dina är den enda som uppvisar

blåögdhet och blondhet i kombination och därmed en yttre, betryggande likhet med Carin själv, en likhet som hon även ser som bevis för en inre, personlighetsmässig sådan. En viss intelligens skrivs också på barnens konto av denna modersgestalt, något som hon vet inte har utmärkt hennes egen släkt: här pekar texten indirekt – men bitande – ut svensk stupiditet.

Mötet med väninnorna samt en inbjuden, berest gäst med en tydligt positiv syn på judisk kultur och religion, återges i texten ur Carins perspektiv, tillsammans med hennes egna uttalanden kring antisemitism och judiskhet.³²⁰ På så vis värderas inte romangestalten av berättarinstansen, utan det är övriga personers reaktioner som får tala. Dessa reaktioner byggs på när Carin återberättar för familjen både vad hon sagt och den kritik hon fått för sina synpunkter av väninnorna. Maken Edvard försöker reda ut hennes tankegångar:

Han tog sig om pannan, vad menade hon?

– Fru Hillman [den inbjudna gästen]? [---] Du sade till henne, att du inte tyckte om judar? [---] Men många människor förutsätter nog, att du har en annan inställning, eftersom du har gift dig med mig.

– Ja, men det är just det som jag tycker är så oförskämt, sade Carin uppbragt. På något sätt sammankoppla mig med all världens judar. (62 f)

I Subers framställning får modersfiguren, mån om sin egen och sina barns svenskhet, schavottera inte bara inför familjemedlemmar och vänkrets utan också inför läsaren som en fördomsfull och ologisk antisemit, på mer än ett plan avvikaren i sin egen familj.

I *Hjälteglorian* möter vi det antisemitiska bakgrundsbruset vid frukostbordet hos familjen Wärn. När Bertil relaterar hur han ingripit då den judiske flyktingen Walter förföljts av ett par andra pojkar deklarerar modern, Elisabeth Wärn, att det finns en "judefråga" som bottnar i konkurrens: "Judarna besatte de bästa platserna" i Tyskland enligt henne (130). Begreppet "judefråga" får här den vanligt förekommande innebörden i antisemitisk argumentation som jag nämnde i min bakgrund: judarna själva är roten till detta 'problem' som bland annat bygger på att de orättfärdigt dominerar inom en rad olika sfärer i samhället och utgör en maktelit som hotar majoritetsbefolkningen, det vill säga de rättmätiga medborgarna. När modersgestalten hos Hertzman-Ericson vill fortsätta och börjar med orden "Jag har hört sägas", bryter hennes son in:

– Det har jag också, men därför behöver man inte tro att det är sant. Jag träffade en tysk för några år sen, som påstod att judarna köpt upp all lök i hans hemstad för att den tyska befolkningen skulle bli utan. Bristen på råvaror var också judarnas skull. (130 f)

Tyskarna har i Bertils exempel blivit indoktrinerade till en tro på fullständigt fantastiska rykten ifråga om judarna. Men där huvudpersonen tar ett exempel från andra världskriget – ”för några år sen” – odlar modersfiguren antisemitiska åsikter i svensk efterkrigstid. Det kommer att visa sig att ”judefrågans” (bekväma) lösning uppenbart ligger utanför Sveriges gränser för fru Wärn. När flyktingen herr Hausler bestämmer sig för att emigrera till Israel tillsammans med fru och son, tycker Elisabeth att det är ”det klokaste de kan göra” (166): ”Här blir de aldrig annat än främlingar”, enligt henne, vilket hon motiverar både med ”deras ras och deras religion” (ibid.). Det är viktigt att understryka att Hertzman-Ericsons fiktiva framställning av denna kvinnofigur och hennes syn på judar som främlingar, med en särart som gör att de inte kan assimileras – det vill säga inte bli svenska i enlighet med vad personer som Elisabeth Wärn ser som svenskt –, pekar på att den så kallade judefrågan fortfarande är en del av efterkrigs-Sveriges antisemitiska bakgrundsbrus.³²¹

Liksom i *Vänd ditt ansikte till mig* visar sig den modrande femininiteten i *Hjälteglorian* förstärka antisemitismen: det är endast sin egen, biologiska avkomma som mödrarna Wärn och Zender inkluderar i sin modersfunktion. Hos Hertzman-Ericson pekar även namnet Wärn i modersgestaltens fall på att hon värnar de egna och det svenska – Elisabeth Wärn fruktar att sonen ska bli en ”främling” då han lämnar Sverige för att arbeta i Israel (252). Detta uttalande visar att Bertils handling i moderns ögon blir ett brott både med det biologiska och nationella bandet mellan dem. Hennes fientliga inställning till hans solidaritetsprojekt tydliggör det kroppspolitiska kontraktets gränssnitt mellan moder och avkomma: om sonen hjälper judarna i Israel blir han en av ’de andra’.

I *Hjälteglorian* lyfts det antisemitiska bakgrundsbruset också till ett generellt plan, vilket ytterligare genomlyser modersgestaltens grunda resonemang. Bertil funderar över de tankegångar om judar som finns i de svenska hemmen: ”Visst fanns det bra judar – men – [...] Vid själva ordet jude klubbade något undermåligt. Något som var *olikt dem själva*” (111, min kursiv). Hemmen fungerar med andra ord som en fruktbär miljö för antisemitism där svenskheten utgör självklar utgångspunkt, olikheten finns hos judarna. För att närmare betrakta den ’klibbighet’ som omtalas i citatet vill jag även här föra in Baumans tankegångar i *Auschwitz och det moderna samhället*. Bauman använder vid ett flertal tillfällen ordet ”klibbig” för att karakterisera den judiska gruppens funktion när den liberalistiskt formade nationen växer fram, en samhällsform som vi sett innebär att judarna får möjlighet att assimileras och därmed blir omöjliga att särskilja från majoritetsbefolkningen.³²² Judarna, menar Bauman, blir nu ”det smetiga ämne som luckrar upp gränsen mellan saker som borde hållas isär”.³²³ Enligt Hertzman-Ericsons kritiska huvudperson får begreppet ”jude” konnotera lägsta tänkbara värde, något ”undermåligt”, men som Bauman lyfter fram fungerar ’klibbigheten’ som vidlåder begreppet samtidigt som ett argument för avskiljning: med denna grupp människor vill inte de svenska hemmen befatta sig.

1940-talets litterära vittnesbörd om förföljelse

Innan jag övergår till att diskutera de litterära gestaltningarna av förföljelse i mitt material, Subers från själva krigstiden, Stiernstedts och Hertzman-Ericsons från efterkrigstid, vill jag ge en kort introduktion där jag dels belyser vilka möjligheter att få information om nazisternas framfart som finns, både före, under och efter andra världskriget, dels ger en inblick i forskningen kring olika former för återgivningar av Förintelsen. Denna framställning kommer sedan att fungera som en bakgrund till själva romananalyserna.

Tillgång till information

Enligt Svanbergs och Tydéns översiktliga och kommenterande genomgång av olika dokument i *Sverige och Förintelsen* finns artiklar i tidningar och tidskrifter och rapporter av olika slag att tillgå från och med nazisternas maktövertagande i Tyskland år 1933.³²⁴ Ett exempel är tidskriften *Judisk krönika* som rapporterar om förföljelser av judar från denna tidpunkt och framåt. Från 1934 publiceras även böcker om förhållandena i tyska koncentrationsläger.³²⁵ Att förföljelserna har judarnas fullständiga förintelse som mål blir dock tydligt först våren 1943 i svensk press, enligt Svanberg och Tydén. Den totala vidden av Förintelsens övergrepp uppenbaras inte förrän vid befrielsen av fångarna i olika läger, då dokumentationen får ett stort tillskott i form av fotografi och film.

I krigets slutskede och kort därefter publiceras också längre vittnesmål från förintelseläger, koncentrationsläger och ghetton. Svanberg och Tydén exemplifierar med Stefan Tadeusz Norwids *Landet utan Quisling* (1944) och Stefan Szendes *Den siste juden från Polen* (1944).³²⁶ Här vill jag lägga till Fredy Bauers *Jag sjöng mig genom helvetet* (1945) samt Betty Happs *Bortom all mänsklighet* (1945).³²⁷ Dessa skrifter lämnar inte några tvivel om vidden av förföljelserna och de grymheter som judar och andra fångar utsatts för.³²⁸ Rapporten *De dödsdömda vittna. Enquêtesvar och intervjuer* (1945), utgiven i november 1945 av Gunhild och Einar Tegen, är av en annan karaktär, baserad på intervjuer med och enkäter besvarade av personer som kommer till Sverige i samband med krigsslutet. Syftet är att dokumentera de frigivnas erfarenheter från deportation och lägervistelse för att få en grund till statistiska och psykologiska undersökningar, men även för utforskningar av "våldets mentalitet" innan de överlevande skingras.³²⁹ Åke Svensons *De vita bussarna* (utgiven i juli 1945) skildrar rödakorsbussarna som vid krigsslutet transporterar hem främst nordiska fångar, men ger även inblick i den omänskliga behandlingen av icke-nordiska fångar.³³⁰ Intressant nog pekar både Gunhild Tegen och Svenson på den misstrogenhet som människor uttrycker mot de vittnesbörd som förmedlas: så skriver Svenson att han får försäkra skeptiska svenskar att filmerna från "Buchenwald och andra läger" *inte* "tillkommit genom något filmatiskt trick av den allierade propagandan".³³¹ Betydligt senare, år

1948, ger Margarete Buber ut *Fånge hos Hitler och Stalin* på svenska, översatt från hennes tyska manuskript där hon skildrar sin tid som politisk fånge i olika koncentrationsläger, både i Sovjetunionen och i Tyskland, under sammanlagt fem år.³³² Vid en genomgång av *Svensk bokhandelstidning* till och med år 1950 är dessa de enda längre vittnesmål jag funnit i svensk utgivning, vilket pekar mot att intresset för dessa rapporter snabbt avtar efter krigsslutet, något historisk forskning bekräftar även ifråga om svenska dagstidningar.³³³

Forskning kring återgivningar av Förintelsen

Forskningen kring återgivningar av Förintelsen visar att (re)presentationen som sådan är en moraliskt laddad fråga, som bland annat kretsar kring nödvändigheten av egen erfarenhet för att kunna återge Förintelsens fasor. Självbiografier av överlevande har tillskrivits mest auktoritet eftersom de författats av de utsatta själva och för att erfarenheterna av Förintelsen inte heller anses ha omformulerats eller filtrerats på samma sätt som i fiktiva framställningar. Detta leder till en annan omdebatterad fråga, nämligen om det är möjligt att skriva om Förintelsen i fiktiv form: fiktionisering har av kritikerna betraktas som en ingång till både sensationsskrivier och historierevisionism, särskilt om icke utsatta har fattat pennan.³³⁴ Denna diskussion rör ytterst om endast en person som själv genomlevt fasorna har mandat att vittna via fiktionen, underförstått för att denna/denne kan göra detta på ett mer insiktsfullt vis. Litteraturvetaren Sue Vice menar i sin studie *Holocaust Fiction* (2000) istället att själva begreppet ”vittneslitteratur” (”testimonial literature”) snarare behöver breddas för att inte endast beteckna vittnesbörd om Förintelsen, dessutom helst förmedlade av personer med egen erfarenhet.³³⁵ Vice tillhör själv de forskare som diskuterar fiktiva berättelser om Förintelsen av personer som inte varit utsatta.³³⁶ Jag sällar mig till denna öppna inställning i min analys av Subers, Hertzman-Ericsons och Stiernstedts återgivningar.

Här vill jag även hänvisa till litteraturvetaren Sofi Qvarnströms studie ”Recognizing the Other” (2012) som en bakgrund till min analys av exemplen från svensk 1940-talsfiktion.³³⁷ Qvarnström utforskar den danska romanserien *Den store Jammer* (1917–18), en skildring av det armeniska folkmordet under första världskriget skriven av Inga Nalbandiän. Med utgångspunkt i Judith Butlers studie *Frames of War. When Is Life Grievable?* (2009) om vem som är möjlig att sörja i krig diskuterar Qvarnström möjligheten att via litterärt berättande skapa erkännande/igenkänning (”recognition”) för läsarens del och få denna/denne att sympatisera med de utsatta. Qvarnströms exempel, armenierna, är ett folk som i dåtidens nordiska kontext i hög grad framstår som ”de andra”. I de romaner jag fokuserar här handlar det delvis om samma sak: att via olika narrativa grepp försöka ge inblickar i erfarenhet av förföljelse, en erfarenhet den majoritetssvenska läsekretsen med stor sannolikhet aldrig varit i närheten av, och därigenom skapa förståelse.

Vänd ditt ansikte till mig

Jag inleder med Subers *Vänd ditt ansikte till mig* eftersom den är utgiven under själva kriget, vilket gör att betingelserna är annorlunda än för efterkrigsverken *Banketten* och *Hjälteglorian*. I Subers verk är det Nils Ivars klasskamrat David som får stå för vittnesbörden. När Nils Ivar frågar om anledningen till hans flykt förmedlar David främst faderns öde. Sina egna erfarenheter av förföljelse återger han ytterst knapphändigt medan moderns upplevelser överhuvudtaget inte nämns. Däremot, säger David, har hon en egen berättelse som helt lämnar förföljelserna därhän, vilket gör henne till den avvikande i detta sammanhang: enligt sonen har hon fortsatt att tro på det goda Tyskland, det ”Heimat” som hon en gång upplevt och som i hennes tankar blir en plats hon någon gång ska kunna återfinna intakt (34). Denna mer än lovligt naiva inställning uttrycker dock David viss förståelse för i samtal med Nils Ivar: ”– Hon hyser inte agg mot någon, säger hon. Jag tror att det är för att hon vill försöka inbilla sig, att ingenting har hänt, tillade han sakta” (ibid.). Här får vi en bild av förnekelsen som ett sätt att hantera de genomlidna upplevelserna.

Vad gäller fadern inleder David med konstaterandet att denne drev en advokatfirma tillsammans med en ”arier” – han tvekar vid användandet av detta ord –, ”[n]u [...] ensam ägare till firman” (ibid.). Sedan följer en knapphändig berättelse:

De kom på natten och hämtade både min far och mig. Vi hann inte klä på oss ordentligt. De misshandlade mera min far än mig. Jag – jag kan inte tala om det. Så småningom fick vi reda på att min far blivit förd till ett arbetsläger. Där dog han efter två år. Han var mycket stark och hade aldrig varit sjuk. (ibid.)

Denna korta återgivning är både stel och staccatoartad och David förmedlar ytterst schematiskt faderns öde. Denna känslobefriade berättelse visar tydligt att romanfiguren inte förmår sätta ord på de mest brännande erfarenheterna.³³⁸ Här är det intressant att knyta an till den forskning kring Förintelselitteraturen som opererar med begreppet stumhetens trop (”trope of muteness”). Litteraturvetaren Sara R. Horowitz tar i studien *Voicing the Void. Muteness and Memory in Holocaust Fiction* (2000) upp avbrott och tystnader i olika fiktiva framställningar som kan ligga både på handlingsplanet och hos enskilda karaktärer som inte förmår berätta om fasorna.³³⁹ Detta möter vi också i Subers roman, i Davids ytterst fåordiga återgivning av själva övergreppen. Berättelsen får istället byggas ut av en faktabetonad text. På Nils Ivars fråga om Davids far blev skjuten svarar klasskamraten: ”– Det behövdes inte. Läs det här!” (ibid.). Den artikel från en svensk tidning som Nils Ivar får i händerna avger nu ett svar:

[Nils Ivar] hade läst liknande skildringar förr, de upprörde honom alltid [...] Det han läste här rörde fadern till David som gick där bredvid honom; det fick en grällare färg, kom honom så kväljande nära och blev kall verklighet, blev nakna,

ohyggliga fakta: de sexton arbetstimmar utan vatten, söndag och vardag lika, de sadistiska prygelstraffen, den obeskrivliga smutsen, bristen på utrymme som förbjöd fångarna att någonsin ligga på rygg, piskslagen över ansiktet på dem som sjukanmält sig men såg "friska" ut, de offentliga hängningsstraffen i bakåtvridna armar tre meter ovan marken. Som i en ekande håla hamrade några lösryckta ord inne i hans huvud:

"Sjukanmälning av judar gillas inte, de är antingen friska eller döda. De som ska skjutas, tvingas att först gräva sina gravar. En kula kostar inte mera än tolv öre – 'precis vad en jude är värd!'" (35)

Via referatets teknik får vi inblick i fasansfulla förföljelser som tydligt definieras som "verklighet" och "fakta". Vi förstår dessutom att Nils Ivar läst ett antal liknande redogörelser, vilket implicerar att denna information är spridd, en spridning som själva romanen nu också bidrar till. När Suber frångår referatet och skriver ut vissa meningar som direkta citat ger hon även sin text en stark prägel av autenticitet, samtidigt som påtagligheten och närheten blir större för läsarna: en känsla skapas av att vi delar läsning med Nils Ivar.

Användandet av externa källor är ett grepp som återfinns i de dokumentära romaner om Förintelsen som skrivits av icke utsatta. Källorna fungerar som medel för att försöka uppnå den auktoritet som de överlevandes berättelser, självbiografiska eller fikcionaliserade, gärna tillskrivs.³⁴⁰ Subers återgivning av livet i fångslägen har jag också funnit i mycket likartade ordalag i skriften *Tysklands koncentrationsläger. Englands vita bok nr 2*, utgiven 1939 på förlaget Trots allt!, vilket med andra ord innebär att den artikel som Nils Ivar läser ur är möjlig att direkt koppla till en samtida källa. I en vittnesberättelse från en "judisk-kristen" fånge i *Tysklands koncentrationsläger. Englands vita bok nr 2* står bland annat:

Varje kula kostar 12 pfennig och det är exakt vad en jude är värd, varken mer eller mindre. [...] De, som sjukanmälts, kommer nu fram och inspekteras av kommandanten. Han tilldelar omedelbart de "friska" slag i ansiktet med sin ridpiska. [...] Till sist mottogs inga judar som sjuka [hos doktorn]; det förekom endast "friska eller döda". [...] Den andra bestraffningen [den första är prygel] är att hängas upp tre meter från marken i armarna, vilka för detta ändamål våldsamt böjes bakåt.³⁴¹

I all sin vidrighet är dessa återgivningar och användandet av dem viktiga att poängtera som ett exempel på den faktiska tillgången till vittnesskildringar på svenska vid denna tidpunkt, men även som ett väl utnyttjat grepp från författarens sida. En av recensenterna, Aberstén-Schiratzki i *Judisk tidskrift*, påpekar också användandet av "dokumentariska inlägg" i *Vänd ditt ansikte till mig* och hon "beundrar [...] den oräddhet varmed förf. begagnat tillgängligt material".³⁴²

Subers arbetssätt kan även jämföras med Eyvind Johnsons återgivande av tidningsrapporter i *Krilons resa*, andra delen av Krilontrilogin, som publiceras hösten 1942, vid nästan exakt samma tidpunkt som *Vänd ditt ansikte till mig* – en månad skiljer mellan utgivningarna. I *Krilons resa* finns ett helt kapitel med vittnesmål från nazisternas tortyr av norska motståndsmän. Intressant nog vidtas inga åtgärder mot romanen. Trots kritik från tyska legationen med direkt hänvisning till de dokumentära inslagen, agerar regeringen inte.³⁴³ Per Anders Wiktorsson pekar på ett antal möjliga orsaker till detta i sin avhandling om Krilonserien. Han menar att det politiskt brännbara i skildringen mildras i och med fikcionaliseringen, men även att det inte finns någon riktigt "effektiv instans" när det handlar om att kontrollera litteraturen.³⁴⁴ Dessutom har kriget vänt till Tysklands nackdel under det dryga halvår som gått mellan mars 1942, då tidningsrapporterna om tortyren leder till konfiskering av 17 dagstidningar, och utgivningen av Johnsons roman i november samma år.³⁴⁵

Till skillnad från Johnsons *Krilons resa* drabbas *Vänd ditt ansikte till mig* inte ens av någon anmärkning. Suber skiljer sig visserligen från Johnson i sitt användande av dokumentära källor eftersom detta sker utspritt i texten, men de är ändå väl synliga. Förutom det ovan diskuterade exemplet återges bland annat en lång rad av de så kallade judelagarna när David på Nils Ivars begäran tydliggör judarnas genomreglerade tillvaro i Tyskland och de ockuperade länderna, så även att de utför "[s]lavl-tjänst åt staten" (93).³⁴⁶ Ett annat exempel på öppenhet är då fadern, Edvard, läser en lapp på sonens rum där denne skrivit: "Hitler. Hitler. Hitler. Han har inte större skugga än andra män. Hitler. Hitler. Hitler" (84). Här upprepas namnet på ett lätt uppseendeväckande sätt och kopplas till huvudpersonens oförståelse för Hitlers exempellösa inflytande. Om Subers roman ses i sin helhet måste det därför betraktas som ytterst förvånande att inte tyska legationen reagerar: förutom de osminkade inblickar i förföljelserna av judar som jag lyft fram i detta avsnitt finns en rad synnerligen skarpa porträtt av svenska nazister och antisemiter som jag diskuterat tidigare i kapitlet. Dessutom skriver Suber ut Hitlers namn vid flerfaldiga tillfällen, till skillnad från Johnson. Här förstärks Wiktorssons hypotes om en ineffektiv – eller i alla fall ojämn – kontroll av litteraturen.³⁴⁷

Tillkomsten och därefter utgivningen av *Vänd ditt ansikte till mig* äger rum före årsskiftet 1942/43 då rapporteringarna kring förföljelserna av judar enligt Svanberg och Tydén ändrar ton, både med anledning av de norska judarnas predikament och Tysklands försvagade ställning i kriget. Detta motiverar Svanberg och Tydén att markera: "Den större frispråkigheten om Tysklands judepolitik från och med 1943 är inte automatiskt hedrande".³⁴⁸ Den av Aberstén-Schiratzki framhållna oräddheten hos Suber är därför något jag vill understryka även med tanke på tidpunkten för utgivningen. Att placera Subers frispråkighet rörande både antisemitism och judeförföljelser, ytterligare underbyggd med hjälp av dokumentära källor, mot denna bakgrund

är av stor vikt – romanen utgör det tydligaste ställningstagandet i svensk realistisk romankonst i dessa frågor, som det visar sig inte bara under denna del av andra världskriget utan under kriget i dess helhet. Att det handlar om ett sällan behandlat ämne i svensk litteratur betonas också i det samtida mottagandet.³⁴⁹

Vänd ditt ansikte till mig ges ut på ett stort, etablerat förlag, Norstedts, som genom publiceringen gör ett ställningstagande. Leche, känd antinazist i samtiden, påpekar i sin recension att förlaget bör hedras för detta.³⁵⁰ Romanen får mycket positiv kritik i en rad stora dagstidningar men även i tidskrifter, och kallas bland annat "vittnesmål".³⁵¹ Anmälarna i *Dagens Nyheter* och *Aftonbladet* utnämner också *Vänd ditt ansikte till mig* till Subers bästa bok.³⁵² Genomgående framhäver kritiken vikten av och allvaret i ämnet. Romanen omtalas som en "rungande protest mot den avgrundsdjupa dumhet, som nämnes antisemitism", en "fackla i skymningstider", "en flammande protest mot judehatet".³⁵³ Dessa värdeladdade omdömen visar att Subers roman starkt påverkat recensenterna. Leche kommenterar i sin anmälan dessutom att om *Vänd ditt ansikte till mig* getts ut i början av kriget hade den förmodligen konfiskerats.³⁵⁴ Leches och andra kritikers uttalanden understryker romanens politiska sprängkraft.³⁵⁵ Flera recensenter betonar även att verket förtjänar stor spridning, inte minst på grund av sitt upplysningsvärde: i den historiska delen får läsaren inblick i en judisk familjs långa och hedervärda historia i Sverige.³⁵⁶ Enligt *Social-Demokraten*s kritiker borde denna del tryckas i folkskolans läsebok för att motverka antisemitismen.³⁵⁷ Förlagets baksidestext talar dessutom sitt tydliga språk:

Margareta Subers förnäma berättarkonst har kanske aldrig nått högre än i skildringen av professor Edvard Zender, hans familj och hans stamfränder – hennes roman är ett skakande mänskligt dokument och en flammande protest mot antisemitismen.

Alla dessa exempel sammantagna visar bortom allt tvivel att boken i sin samtid uppfattas som ett centralt vittnesbörd om tidens förföljelser av judar.

Hjälteglorian

I Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian* har jag funnit ett annat angreppssätt ifråga om gestaltningarna av förföljelser. Än en gång använder sig författaren av flyktingfamiljen Hausler, och jag vill börja med att poängtera den åtskillnad som görs mellan den kvinnliga karaktären och de manliga för att visa på att deras erfarenheter tillerkänns olika vikt i romanen. Så länge familjen gestaltas som en helhet lyfts alla familjemedlemmarna fram som djupt påverkade av de förföljelser de varit utsatta för. Men då Lotte Hausler betraktas och bedöms ur sin makes perspektiv, blir hon den som glömmes och går vidare eftersom hon är kvinna: på så vis särskiljs hon och kategoriseras

som ytlig, om än moderlig, av maken. Även om detta vid ett tillfälle i texten nyanse-
ras av berättarinstansen – läsaren förstår att också hon drabbats av ”hemsökelse” och
att uppbroten varit många under hennes liv (123) – väljer Hertzman-Ericson att för-
medla fragment från Förintelsen enbart via far och son. De manliga figurerna fram-
ställs dessutom som de känsligare personerna i familjen. Med andra ord undertrycks
kvinnogestaltens erfarenheter och perspektiv, liksom i fallet med fru Gesell i *Vänd
ditt ansikte till mig*.

Men ytterligare en tystnad råder i *Hjälteglorian*, nämligen kring pojkfiguren
Walters lägerfångenskap, även om texten samtidigt anger att minnena fortfarande
finns någonstans i hans medvetande: ”[D]et kommer på kvällarna. Alltsammans”,
berättar han för huvudpersonen Bertil (111). Också här ser vi med andra ord exempel
på den stumhetens trop som Horowitz talar om. Det är istället de så kallade dödsmar-
scherna som synliggörs ur pojakens perspektiv i Hertzman-Ericsons skildring, det vill
säga när fångarna från koncentrationslägren mot slutet av kriget tvingas ut på vägarna
då de allierade närmar sig:

Som andra barn levde han i nuet. Det förflutna var en töcknig dröm, men någon
gång klarnade det, och då var det händelser som framträdde i blixtbelysning, tills
de åter blev suddiga och otydliga.

Det var de långa, långa vägarna och trampet före honom och bakom honom.
Släpande steg, halta steg, uttröttade steg. Man gick och gick, och till slut kände
man inte att man hade några ben. Det fanns inga. Bara något mjukt som sackade
ihop under honom. Då bar fadern honom och ibland var det en jättelik jude med
rakat huvud som han kallade för Goliat. Och en hård kommandostämma röt:

– Schneller, schneller.

Han kom ihåg de dammiga tistlarna vid vägkanten. Den frusna ödsligheten
över de grå fälten.

Mormor och morfar. Var blev de av?

Borta.

Var borta?

Men han fick inget svar.

Han lärde sig att göra sig så osynlig som möjligt. Gömma sig bakom de vuxna.

[---]

En dag var [Isaskar, Walters vän] försvunnen.

– Var är Isaskar?

Inget svar.

– Jag vill att Isaskar ska komma.

– Tyst gosse.

Han grät.

– Grät inte, gosse. Någon kunde höra dig.

Fadern lade sin hand över hans ögon för att han skulle slippa se.

Men han hörde jammern. Klagoropen. De undertryckta snyftningarna.

Dimridån slöt sig på nytt. (181)

På denna mardrömslika marsch förlorar Walter både äldre anförvanter och en god vän, vilket ur barnets synvinkel återges som mystiska försvinnanden som de vuxna inte ger några förklaringar till. I återgivningen ser vi hur minnet är något som sträcker sig över en obestämd tid.³⁵⁸ Detta förmedlas genom upprepningar av ord som fångar Walters känsla av något som aldrig tar slut: vägarna är evigt långa, de trötta stegen oräkneliga. Även människors död uppfattas som en upprepning eftersom så många försvinner. Observera att män befinner sig i centrum också i själva vittnesbördet: i framställningen av pojkgestaltens minne är det endast personer av manligt kön som figurerar som enskilda och aktiva personer, med en strävan att skydda och hjälpa honom.

Det blir via den vuxna mansgestalten, Friedrich Hausler, som läsaren delges minnen från själva lägret. Dessa tvingar sig på romangestalten:

Han ville inte se. Han ville inte höra. Men något som var starkare än vilja och förnuft drev honom mot det förgångna. Han hörde den metalliska, känslolösa robotrösten:

– Rechts, links, rechts, links, rechts, links, i en evig upprepning som borrade hål i trumhinnorna.

Hopplöshetens, armodets och svältens gråa led av sammangyttrad mänsklighet, stapplande, blinda och deformerade som skuggestalter från Hades. Det ena ledet till gasugnarna, det andra till koncentrationslägret. Portarna slöts. Farväl till vänner, anförvanter och stamfränder. Konglomeratet, som knappast längre kunde kallas mänskligt, orkade inte med det samfälliga skri som borde fått jorden att remna. (114 f)

I denna fiktiva framställning kan den utsatta mansfiguren aldrig glömma och därför aldrig bli en hel människa. Mot sin vilja återupplever han det fasansfulla om och om igen: för honom finns ingen möjlighet att undkomma. I citatet ser vi hur tyska språket reduceras till kommandoord och blir ett språk som bär "the burden of atrocity", ohygglighetens börda, för att tala med Horowitz.³⁵⁹ Hertzman-Ericsons framställning visar även hur erfarenheterna från lägret aldrig kan återges som en berättelse med början, mitten och slut. Enligt litteraturvetaren Ernst van Alphen i *Caught by History. Holocaust Effects in Contemporary Art, Literature, and History* (1997) är Förintelsen omöjlig att erfara i just denna bemärkelse: den som är eller var utsatt kan inte på något plan förhålla sig till en kronologiskt ordnad struktur. Att försöka skapa ett linjärt narrativ skulle harmonisera skeendet som något avslutat, menar van Alphen, vilket det inte är för den utsatta personen.³⁶⁰ Denna aspekt av något oavslutat förmedlar Hertzman-Ericson i sin text via Friedrich Hauslers återkommande minne. Här finns samtidigt en distansering som verkar på mer än ett plan, både den mytiska som talar om ett dödsrike och den som är kopplad till berättarpositionen. Friedrich är inledningsvis en av de utsatta, vilket förmedlas av hans hörselintryck, men därefter förflyttas berättandet så att romanfiguren – eller berättarinstansen – istället betrak-

tar ett kollektiv på avstånd, ett kollektiv som har dränerats på all kraft och alla formuleringsmöjligheter och därmed förmågan att göra motstånd.³⁶¹ De blir här objekt och offer utan individualitet – ”sammangyttrad mänsklighet”, ”konglomerat” –, något som samtidigt ger en påträngande bild av det oöverblickbara antal människor som tvingas i döden.

Banketten

Som avslutning kommer jag att diskutera Marika Stiernstedts roman *Banketten*. Stiernstedt skriver liksom Hertzman-Ericson tre romaner under 1940-talet som har tydlig anknytning till händelser från kriget – förutom *Banketten* som diskuteras här och som är Stiernstedts sista roman, publicerar hon *Attentat i Paris* (1942) och *Indian-sommar 39* (1944) som jag kommer att analysera i de två följande kapitlen. Stiernstedt är vid denna tidpunkt välkänd för sina antinazistiska och socialistiska åsikter, vilka bidrar till att göra henne till en i hög grad publik person.³⁶²

I *Banketten* skildras den förmögne Jakob Cottonn och hans familj. Jakob firar sin 60-årsdag under romanens gång, därav titeln. Skildringen levererar en vass kritik av ytligt överklassliv och kapitalismens baksidor. Föremålet för Jakobs ungdomsförälskelse i Paris, serbiska Halla Riznić, är den karaktär som är intressant för min diskussion: Halla har suttit i koncentrationsläger på grund av att hon varit aktiv inom motståndskampen i det ockuperade Frankrike. Läsaren får möta henne efter befrielsen från lägret, vid ankomsten till Sverige. Att Stiernstedt valt att porträttera en politisk fånge, inte bara motståndskvinna utan också socialist sedan sin ungdom, får sin förklaring av romanen i övrigt som visar socialismens fördelar. I och med detta val uppkommer dock inte frågan om folkmordet på judarna. Om detta bidragit till den samtida kritikens ointresse för denna figur är omöjligt att avgöra, men Hallas öde föranleder inga reflektioner från recensenterna: fokus ligger här helt på Stiernstedts gestaltning av socialismen och dess motpol i den kapitalistiska familjen Cottonns leverne. I det stora antal recensioner, hela sjutton stycken, som jag funnit i dagspressen är det endast Ivan Pauli i *Morgon-Tidningen* som ger en kommentar om att författaren ”[k]änsligt och fint skildrar [...] [Hallas] först ångestfyllda, sedan mer och mer livsbejakande återkomst till livet”.³⁶³ Efter min inläsning på 1940-talets svenska prosa kan jag konstatera att karaktären Halla är unik i den skönlitterära tystnad som råder efter andra världskriget. Inga andra försök att skildra utsattas tillvaro i koncentrationsläger syns till inom realistisk romankonst förrän i Hertzman-Ericsons *Hjälteglorian*, vilket gör båda dessa romaner till synnerligen viktiga inlägg.

Halla hos Stiernstedt är intressant även ur en könsaspekt: hon är den enda kvinnogestalten i mitt material som får avge någon form av vittnesmål från förföljelserna – Suber och Hertzman-Ericson väljer som vi sett endast manliga gestalter för detta syfte. Här är det på sin plats att göra en utblick mot den feministiska Förintelse-

forskningen, vilken sedan 1980-talet ifrågasatt den tidigare historieskrivningen och forskningen som haft mäns erfarenheter och vittnesbörd som den oproblematiska utgångspunkten. Härigenom har Förintelsen gjorts till en enkönad historia – denna kan alltså Subers och Hertzman-Ericsons gestaltningar av vittnesbörd sägas bidra till, vilket dock inte får förringa deras bidrag i övrigt. Argumentet för denna uppfattning av Förintelsen har varit att denna saknar motstycke i mänsklighetens historia, vilket gör kön till en icke-fråga i det stora narrativet. Förintelseforskningen blir för dessa forskare ”somehow trivialized by a feminist agenda”, menar historikern Zoë Vania Waxman.³⁶⁴ Den feministiska forskningen har därför lyft fram kvinnors berättande i olika former och genrer, men också visat på den överhängande betydelse som femininitet och maskulinitet har i berättelser om Förintelsen, ifråga om vilka funktioner, egenskaper och roller kvinnor och män tillskrivs och får representera.³⁶⁵ Om vi ser till den faktiska situationen i samband med krigsslutet och strax därefter kan vi dessutom konstatera att kvinnor utgör majoriteten bland de överlevande från koncentrationsläger som kommer till Sverige. Både samtida källor och nutida forskning belyser detta: i Gunhild Tegens inledning till *De dödsdömda vittna. Enquêtesvar och intervjuer* anges att av de cirka 30 000 före detta fångar som kommer till Sverige från maj till september 1945 är ”[s]törsta delen [...] kvinnor”, och därför bygger de enkäter och intervjuer som gjorts på ett ”övervägande kvinnligt material”.³⁶⁶ Lars Olsson skriver i sin studie *På tröskeln till folkhemmet* att av de judiska överlevande som kommer till Sverige vid krigsslutet är 88 procent kvinnor och 12 procent män.³⁶⁷ Mikael Byström anger i sin tur i *Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid* (2012) angående den så kallade UNRRA-aktionen, genomförd av FN, att den i första hand räddar kvinnliga före detta koncentrationslägerfångar.³⁶⁸ I rapporterna från svensk press från 1945 om de överlevande i Sverige dominerar också kvinnor.³⁶⁹

För att återgå till Stiernstedts *Banketten* är även själva karakteristiken av gestalten Halla intressant att betrakta ur ett könsperspektiv. Halla får definiera sig själv som en ledargestalt för de övriga kvinnorna i lägret, en person som bidragit till att hålla de övrigas mod uppe. Detta kan knytas an till den problematiserande diskussionen inom den feministiska forskningen kring hur kvinnogestalter framställs i Förintelselitteraturen. En dominerande schablon är att kvinnor blir hjältar på grund av sina moderliga och därigenom altruistiska egenskaper. En annan framträdande variant är kvinnan som marginaliserat och tystat offer.³⁷⁰ I Stiernstedts gestaltning av Halla finns enligt min läsning en heroisering av en överlevande som placeras i en feminin roll då hon agerar för andras räkning, inte sin egen. Samtidigt är hon en okuvlig person, ”karska Halla” (346), vilket blir förklaringen i texten till att hon överlevt Gestapos behandling, om än med men för livet.³⁷¹ Stiernstedts karakterisering av Halla blir härigenom också en del av en samtida definitionsmodell som skriver fram de överlevande som ”i anden okuvliga”.³⁷²

Läsaren introduceras inte direkt till Halla utan får först möta de överlevande som grupp genom en sköterskas blick och tankar:

Bårarna bars försiktigt fram, en och en, och alla transporterade de ett öde med sig: liv, död, liv, död. Ja, sannerligen inte mer än dessa två alternativ att välja på, men det räcker till. Tänk om man skulle ligga i den vågskålen! Som plockad kyckling. (37)

Bilden av plockad kyckling ger direkt associationer till de fotografier av utmärglade på dödens rand eller redan döda som sprids i samband med krigsslutet.³⁷³ Stiernstedts bild belyser härigenom de animaliska, icke-mänskliga sidorna av Förintelsen som gör de förföljda till (döda) djur. Denna form av gestaltning, ett bildliggörande av lidandena, ser jag dock som ett risktagande som kan skapa distansering likaväl som empati, särskilt som personerna som drabbats avhumaniseras.³⁷⁴ Greppet med den fotografiinspirerade bilden med risk för objektifiering av de utsatta vänds dock snabbt till ett inifrånperspektiv när texten övergår till att återge Hallas tankar. Men dessa gör halt vid tillvaron i lägret och dess fasor: lägret får av Halla benämnas som "därborta" eftersom det är alltför ångestskapande för att kunna beröras: "det ställe som hon förbjudit sig att blicka tillbaka på" (343). Den genomgående kursiveringen av ordet "därborta" i romantexten understryker ytterligare det undantagstillstånd som råder på denna plats. Ändå visar sig tankarna återkomma och Halla inser: "jag måste vänja mig av med att tänka på *därborta*" (46). Läsaren får dock endast följa de känslor – rädsla, oro, ångest – som detta "därborta" väcker hos henne i romanens nu. Här använder Stiernstedt sig i hög grad av icke-gestaltning av lägervistelsen, vilket gör att jag vill se också detta som ett exempel på den stumhetens trop som Horowitz talar om.³⁷⁵ Tomrummet i narrativet kan även få en kompletterande förklaring: van Alphen, som bland annat undersöker självbiografier om Förintelsen utifrån ett psykolingvistiskt inspirerat synsätt, menar i sin studie *Caught by History* att en traumatisering äger rum av de utsatta under själva Förintelsen som allvarligt försvårar eller omöjliggör ett senare betecknande och begripliggörande.³⁷⁶ Den överväldigande svårigheten som föreligger för den utsatta Halla ifråga om att (re)presentera Förintelsen har Stiernstedt förmått fånga i sin text med hjälp av "därborta", en (icke-)beteckning som ger intryck av både vaghet och distans.³⁷⁷

Ytterligare en aspekt i Stiernstedts framställning av Förintelsens traumatiseringar finner vi i en hotad eller underminerad språkbehärskning. Halla övermannas till en början av icke-språkliga uttryck – "svaghetsgråten, nervgråten" (49) och det "fåniga" skrattet (51), som romanfiguren själv får benämna dessa för henne okontrollerade och generande uttryck. Men Stiernstedts text visar även hur den psykiska nedbrytningen kan vara betydligt mer djupgående. Via Halla får läsaren möta en annan frigiven fånge vars språk begränsats till ett par ord, ständigt upprepade:

I sjukvagnen var det en helt ung flicka som hela tiden skrattade: Jag är räddad, jag är räddad, sa hon, så pass hon kunde säga det för bara skratt. Men det lät knappt som om hon förstätt vad hon sa. Hon kunde lika väl ha ropat: Akta dig, akta dig! Achtung! (39)

Hallas omvandling av flickgestaltens ord "Jag är räddad" till "Akta dig!" och "Achtung" visar hur den faktiska betydelsen av "Jag är räddad" blivit helt urholkad på grund av personens psykiska status. Därför utgör orden istället en varning som kan utläsas: 'Bli inte som jag'. Därutöver anknyter det tyska kommandot "Achtung" till fasorna i lägret som orsakat kvinnogestaltens sammanbrott. Denna framställning av en före detta fånge klargör bortom allt tvivel att här kommer frigivningen för sent.

Att Halla själv befinner sig i ett kaotiskt tillstånd psykiskt sett förstår vi inte bara av hennes hotade språkbehärskning utan också genom att hennes tankar återges via en delvis ostrukturerad text, vilket gör det möjligt för läsaren att träda in i gestaltens inre. Så till exempel skildras Halla som att hon förlorat uppfattningen om tid i lägret: lägertiden ställs mot ett "förr" då tiden är strukturerad och hon drog upp klockan varje kväll (41). Det finns inte heller något "framåt" för denna romanfigur (49): för henne är det bara döden som väntar. Även när hon börjar förstå att hon överlevt undflyr säkerheten henne. Mörkret vinner hela tiden över ljuset och den annalkande natten är skräckfylld:

För nu kommer den där fasansfulla ångesten krypande liksom från golvet. Det får inte bli mörkt! Halla vill inte skrika, men om hon inte skulle kunna låta bli? Hur går det då, hur går det! Vad gör de då? (44 f)

Via romangestaltens reaktion visar texten här, fortfarande utan att skildra något skeende, hur erfarenheterna från lägret tar överhanden, vilket kan knytas till de fasor som råder på den onämnbara plats där mörkret på ett moraliskt plan ständigt avgår med segern.

När Halla senare i romanen, efter sjukhusvistelsen, förnekar den rädsla för mörkret som hon tidigare så tydligt plågats av, blir detta på textens ytplan ett tecken på att hon närmar sig det som både hon och hennes läkare ser som en friskförklaring: att inte tänka på lägertiden, att endast blicka framåt. Uppfattningen att glömskan är en del i ett tillfrisknande för de frigivna lägerfångarna blir uppenbar även i Gunhild Tegens introduktion till den samtida *De dödsdömda vittna*: "'Vi glömmer aldrig!' säger många av offren", enligt Tegen.³⁷⁸ Därefter träder ett annat kollektivt "vi" in i Tegens text, ett "vi" som hon själv är del av: "Vi vet dock att alla glömmer – det är livets lyckliga lag".³⁷⁹ I det räddande svenska "vi":et läser jag in både trosvisshet och överlägsenhet: detta "vi" vet det som de utsatta inte kan bedöma, att de kommer att glömma.³⁸⁰ Även Halla i *Banketten* går in i diktatet att hon måste glömma. Jag bygger ut ett tidigare citat: "[J]ag måste vänja mig av med att tänka på *därborta*. Jag vet att det är osunt" (46).

Detta beteende måste med andra ord motarbetas. "[L]ivet", som ska ta vid enligt de rationella krafter som Halla som överlevande möter, frågar inte efter "oduglighet" och därför krävs glömskan (50). Men i Stiernstedts skönlitterära framställning uttrycks samtidigt samma insikt som de utsatta ger röst åt i *De dödsdömda vittna*: ur den före detta lägerfångens perspektiv är själva tron på en framtid naiv. Halla tänker för sig själv: "Nej, det är bara att leva, var så god! Leva ska man. Leva. Det är order: Achtung!" (ibid.). För den överlevande blir "att leva" en handling som ska utföras mot alla odds. Det tyska "Achtung" som här återkommer med sina olycksbådande undertoner, både en varning och ett kommando, gör att levandet får en påtvingad, i det närmaste cynisk karaktär.

Viktigt är också att notera hur svenskhet framställs ur karaktären Hallas perspektiv. Texten kontrasterar hennes traumatiska erfarenheter mot den svenska behandlingen, fylld av aningslös optimism. Halla tilltalas av personalen som mindre vetande – "vår lilla fru", "lilla madame Fribourg".³⁸¹ I linje med optimismen och överslätandet av det hon genomlidit uppmanas hon till skratt, men inte gråt. Hennes tidsfixering uppmärksammas visserligen, men förminskas och blir mer av ett kuriöst kännetecken. Det konstateras ovanför hennes huvud: "– Det är hon som hela tiden frågade vad klockan var, stackare" (45). En rad figurer passerar revy ovanför Hallas sjukbädd, alla betraktade med ambivalent blick. Hos en av dem, sjuksköterskan Ulla, apostroferas svenskt/nordiskt utseende tillsammans med beteendet: Halla benämner sjuksköterskan "den urnordiska" (41), i hennes ögon klämkäck och hurtig med alldeles för brett leende och för mycket tänder. Läkaren blir i sin tur "den fredsomgärdade svenska läkaren" (122), en ironisk karakteristik av en figur som får förkroppsliga svenskhet som byggd på fred. Bårbärarna blir ytterligare ett exempel på svenska typer: Halla ser deras "släta" och "oberörda" ansikten som inte uttrycker någon egentlig erfarenhet (42). Deras oskuld gör dem samtidigt till förblandning lika och identitetslösa, "högresta ljushyllta manliga änglar" ur Hallas perspektiv (344). Trots allt vill romanfiguren att de ska få bevara denna oskuld: "Mätte de aldrig få veta något mer" (43). Att få "veta något mer" kan här läsas som att bli utsatt för förföljelse liknande den som nazisterna ägnat sig åt. Trots Hallas önskning för bårbärarnas räkning om motsatsen blir det sammanlagda intrycket av de porträtt som läsaren möter ur den före detta lägerfångens perspektiv att den svenska okunskapen och omedvetenheten är ett i hög grad ifrågasättbart fenomen.

Suber, Schoultz, Hertzman-Ericson och Stiernstedt synliggör med kraft i sina romaner behovet av att vidga beredskapen: det handlar inte enbart om beredskap under krig och konflikt utan även i efterkrigstid, och det handlar inte enbart om den svenska nationen och dess grannländer. *Vänd ditt ansikte till mig, Kalla honom Viktor!*,

Hjälteglorian och *Banketten* lyfter fram frågan om förföljelse, både på grund av (judisk) ras och politisk tillhörighet, och det behov av transnationell beredskap som detta skapar. Subers roman visar dessutom att beredskapen måste granskas och ifrågasättas även för medborgare inom nationens gränser: personer med judiskt påbrå är inte självklart inkluderade. I *Vänd ditt ansikte till mig* gestaltas ett tydligt antisemitiskt hot som länkar judiskhet till oroande gränspositioner, något även Hertzman-Ericson lyfter fram i *Hjälteglorian* via utsatta flyktingar i efterkrigstid. I Subers gestaltning krävs nationellt hjälteåd i krig för att sätta en gräns för antisemitismen och för att det liberalistiskt grundade medborgarskapet på allvar ska inkludera en judisk man – observera att positionen som militär hjälte inte kan intas av kvinnor.

Den samlade bild av svenskhet som ges i dessa romaner är synnerligen avslöjande: här möter läsaren både självtillräcklighet och bristande erfarenhet, något som särskilt syns i det avvisande mottagandet av flyktingar av judisk börd. Detta skildras kritiskt både av 'inhemska' personer och, som i *Hjälteglorian*, av berättarinstansen, men även av flyktingfigurerna själva. Undantaget utgörs av det mer professionella mottagande som Halla i *Banketten* röner, men även i detta fall ges bilden av en begränsad förmåga till inkännande hos de svenska gestalterna, grundad i deras naivitet och okunskap.

Både hos Suber och Hertzman-Ericson får ett spektrum av personer bära den svenska antisemitismen. Den äldre generationens icke-judiska kvinnor, mödrar och därigenom centralgestalter i intimsfären, representerar vardagsantisemitismen med dess stereotypa syn på judar och judiskhet. De porträtteras som djupt inskränkta personer, främst definierade av sin funktion som biologiska mödrar vilka slår vakt om svenskheten. Ett paradoxalt ställningstagande möter vi hos Subers modersgestalt: denna tydligt antisemitiska karaktär undantar de egna barnen med judiskt påbrå från den icke-svenska judiskheten för att på så vis hålla både sin egen och sin avkommas svenskhet intakt. I *Vänd ditt ansikte till mig* riktas blickarna även mot den publika antisemitismen, genomgående kopplat till icke-judisk maskulinitet, den grövsta i öppet politisk form – här avslöjar Suber skoningslöst en tydligt identifierbar svensk nazistiskt influerad rörelse, vilket är unikt i svensk litteratur år 1942. I Hertzman-Ericsons efterkrigsscenario blir antisemitismen i sin tur något som fortfarande genomsyrar det svenska samhället, enligt denna roman ett problem som aldrig konfronterats.

För de unga manliga huvudpersonerna i *Hjälteglorian* och *Vänd ditt ansikte till mig*, båda djupt kritiska mot antisemitismen, tecknas vitt skilda vägar och funktioner i romanerna. Samtidigt som Nils Ivar i *Vänd ditt ansikte till mig* fungerar som ögonöppnare både för andra karaktärer och för läsekretsen beträffande judarnas samtida predikament, är upplösningen tragisk för hans egen del. Hans självmord har också en symbolisk aspekt: det finns ingen plats i den homogeniserade svenska nationen för denna grubblande och kritiska gestalt, en "främling" i nationskonstruktionen för att tala med Bauman. I efterkrigstid öppnar sig däremot möjligheten för *Hjälteglorias* icke-judiska huvudperson att bege sig till den nya nationen Israel för att göra en insats,

en möjlighet till en kompensatorisk efterkrigsberedskap för att i någon mån försöka sona allt det som inte gjordes före och under andra världskriget för den judiska gruppen. I stark kontrast till denna nationella modell befinner sig den positiva, gränsupplösande men även utopiska väg som två unga kvinnogestalter i Subers och Schoultz romaner slår in på. I *Vänd ditt ansikte till mig* lämnar Sally problemfritt ras bakom sig, trots sitt judiska påbrå, med hjälp av en transnationellt riktad moderlighet. Detta möjliggör hennes kärleksval, en icke-judisk man med en nazistiskt influerad fader. Att det är frågan om feminint överskridande i detta verk understryks av att systemen Anna Nora, i övrigt mycket olik Sally, placeras i samma sorts relation. Hos Schoultz i sin tur får den traditionella femininitet som fullbordas genom huvudpersonens graviditet fler dimensioner genom att barnet kommer till i ett utomäktenskapligt förhållande med en man av judisk börd. Därutöver får den blivande modern namnge det väntade barnet med det könsobestämda "Lillebarn". Även ifråga om kön öppnar denna roman med andra ord för ett alternativt scenario.

Ett centralt bidrag i tidens fiktion utgörs av förmedlingar av förföljdas erfarenheter ur deras eget perspektiv, något vi möter hos Suber, Hertzman-Ericson och Stiernstedt. Suber skriver vid en tidpunkt då förföljelserna pågår, vilket också gör den fiktiva återgivningen till en laddad fråga i relation till vad som får och kan sägas vid en tidig tidpunkt under själva kriget. Detta har dock inte begränsat författaren som öppet visar på vidden av övergreppen och våldet mot den (svensk)judiska gruppen, bland annat med hjälp av dokumentära källor. Hertzman-Ericson och Stiernstedt använder i sin tur narrativa medel som icke-representation och repetitiva minnen. Genom utgivningen av *Hjälteglorian* respektive *Banketten* i efterkrigstid förstår vi dessutom vikten av att hålla beredskapen för och kunskapen kring de utsatta flyktingarna vid liv. Även dessa romaner har ett upplysande syfte, vilket framstår som ett synnerligen angeläget projekt med tanke på hur snabbt informationsflödet kring Förintelsen sinar efter krigsslutet. Genom att med olika medel gestalta övergrepp, pågående eller nyligen begångna, bidrar Suber, Stiernstedt och Hertzman-Ericson till en transnationell beredskap mot rasistiska och diktatoriska ideologier.